

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo osakond

Elis Pärn
**Eestimaa puitmõisad aastail 1700-1850: etnoloogilisest pärandist
stiiliarhitektuurini**

Magistritöö

Juhendaja: professor Juhan Maiste

Tartu 2022

Sisukord

Sissejuhatus	4
Historiograafia	5
Uurimuse eesmärgid	10
Metoodilised lähtepunktid	11
Allikmaterjalid	13
1.Mõisaarhitektuuri tõusulainel	16
1.1 Balti <i>villa rustica</i> ja selle kujunemislugu	16
1.2 Kodutunde ja mõiste „kodumaa“ (<i>Heimatland</i>) teke	20
2. Puit mõisaehitusliku materjalina mõisaarhitektuuri kuldajastul	24
2.1 Puithoonete osakaal arhitektuuripildis. Arv ja levik	24
2.2 Arhitektuurigeneesi põhijooned aastail 1700-1850	25
2.2.1 Põhjasõjale järgnenud esimesed kümnendid	25
2.2.2 Ehitustraditsioonid 18. sajandi teisel poolel	29
2.2.3 Ehitustraditsioonid 19. sajandi algusest sajandi keskpaigani	34
3. Puitmõisate ehituslikku arengut mõjutanud tegurid	40
3.1 Traditsioonilised ehitustavad ja kohalikud käsitöömeistrid	40
3.2. Uued suunad ehk valgustus mõisaehituses. Sisserändajad ja kohaliku käsitöömeistri ametioskuste õppimine	41
3.3 Professionaalsed meistrid ja mõisnik kui ehituspatroon	43
3.3.1 Arhitektuurialastest käsiraamatutest ja nende ülesehitusest	45
3.3.2 Eesti raamatukogudes olevad 18. – 19. sajandi arhitektuurialased teosed	46
3.3.3 Ehituskäsiraamatud fookuses	48
3.3.3.1 Nicolaus Goldmanni ja Leonhard Christoph Sturmi „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst“ (1696)	48
3.3.3.2 Friedrich Christian Schmidt ja tema „Der bürgerliche Baukunst oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige“ (1790-99)	52
3.3.3.3 David Gilly ja tema „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ (1797-1811)	57

3.3.3.4 Arhitektuurialaste teoste mõju ja ideede omaksvõtt	61
3.3.3.4.1 August Wilhelm Hupeli „Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten“ (1796)	62
3.3.3.5 Aleksander I valitsusajal kehtestatud tüüpfassaadid	64
Kokkuvõte ja järeldused	67
Allikmaterjalid ja kasutatud kirjandus	70
Summary	81

Sissejuhatus

Mõnele piirkonnale iseloomulikuks peetava arhitektuurilise väljenduslaadi väljakujunemine on pikk ja keeruline protsess, mis sõltub korraga väga paljudest erinevatest üksteist vastastikku mõjutavatest tingimustest. Kui aga tahta otsida mingisuguseid üldiseid seaduspärasusi ja tuua kõikidest mõjuteguritest esile kõige olulisemaid, võib teistest märkimisväärsemateks pidada ühiskonnas valitsenud poliitilisi ja sotsiaalseid olusid, sest tavapäraselt on just otseselt nendest sõltunud ka mõnel maa-alal praktiseeritav ehitustegevus ja mingisuguste kindlate hoonetüüpide levik.

Kui rääkida Läänemere idakaldale jäävatest Baltimaadest ning sealjuures peamiselt tänasest Eestist ja Lätist, tuleb ühiskonnakorralduse üldiseloomustamisel ennekõike esile tuua sajanditepikkust lõhet kahe põhilise seisuse – aadli ja talupoja – vahel. Ehkki küll selline sotsiaalne kihistumine polnud omane vaid ühele väikesele piirkonnale Euroopa äärealal, oli just siinmail sisuliselt kogu maa koos poliitilise võimuga kuni eelmise sajandi alguseni koondunud väikesearvulise ühiskonna ülemkihi kätte. Arhitektuuriloomele tähendas selline feodalistlikele põhimõtetele tuginev võimu- ja maajaotus endast omakorda mõistagi aga seda, et piirkonna ehituslikule üldilmele andis olulise osa just kohalik aadelkond, kes oli vastavalt oma soovidele ja ambitsioonidele võimeline ette võtma suurejoonelisi ehitustöid ning püstitama oma maavalduste keskmesse eluhooneid, kust juhtida ümberkaudsetel aladel läbiviidavat põllumajanduslikku tootmistegevust, aga ühtlasi nautida ka seisusele vastavat eluviisi. Kuigi balti aadli ehitustegevus jäi esialgu teatavatel põhjustel tagasihoidlikuks, kujunes siinmail aja jooksul välja mitut tuhandet mõisamaja ning nende ümber kavandatud ansambleid ühendav tihe võrgustik, mida on võimalik veel täna hilisematest ümberkorraldustest ning tee-ehitustöödest hoolimata maastikust selgelt välja lugeda.

Nii nagu teiste rahvapäraste ehitiste puhul, sõltus aga ka siinse aadelkonna elu- ja esindushoonete väljaehitamine ennekõike kohalikest kliimatilistest tingimustest ja looduslikest ehitusmaterjalidest, mis ühelt küljelt seadsid arhitektuuriloomele küll teatavaid piiranguid, ent teisalt löid sellele ainulaadseid värve ja varjundeid. 1830. – 40. aastatel Eestis ja Liivimaal ringi sõitnud inglise kirjanik leedi Elizabeth Eastlake (nooruspõlves Rigby, 1809-1893) oma mälestustes suure imetlusega kirjutanud, kuidas „iial varem pole vaene surelik olnud nõnda koormatud säärases kontsentratsioonis maalilisusega kui siin. ... Kuhu ma olen sattunud? See on ilus, hõrk ja kordumatu looduse aed – kõikide rahvuste segu, kõikide maitsete

kvintessents ... “.¹ Ehkki sõnad olid otseselt mõeldud illustreerimaks Keila-Joa lossi ja selle ümbrust, kannab tsitaat edasi mõtet, mis sobib iseloomustamiseks kogu piirkonna mõisaehitust ning selle mitmekesisust. Vastavalt ehitusmaterjali levikule, omanike soovidele ning majanduslikele võimalustele oli mõisaansamblite keskmes paiknevate härrastemajade ehitusel ära kasutatud nii kohalikku lubjakivi, dolomiiti ja maakivi, ent ka paksudes metsades kasvanud vaigurikkaid okaspuid.

Senimaani ei ole kunsti- ja arhitektuuriajaloolaste poolt aga nendele sadadele² mõisahoonetele, mille ehitusmaterjalina on viimase paarisaja aasta jooksul kasutatud puitu, aga kuigipalju tähelepanu pööratud ning seetõttu on käesoleva magistritöö eesmärgiks heita valgust ühele ajaperioodile Eestimaa puitmõisate ehitusajaloos, et ühelt poolt täita lünka, aga teisalt mitmekesistada seniseid arusaamu siinse aadelkonna mõisaehituspraktika ajaloost.

Historiograafia

Eestimaa puidust mõisahoonete senisel kesisel uurimislööl on mitu erinevat põhjust, millest väga suur osa on seostatav mõistega „kultuuripärand“. Ehkki tegemist on keerulise kontseptsiooniga, millele võib pakkuda mitut erinevat definitsiooni, tähistab sõna laias laastus midagi, mida peetakse mõnes kultuuriruumis, ühiskonnas või riigis oluliseks ning mida soovitakse parandada ka järeltulevatele sugupõlvadele. Mõne objekti või nähtuse väärtuslikuks pidamine on omakorda aga alati seotud ühiskonnas eksisteerivate ajalooliste, poliitiliste ja sotsiaalsete tingimustega ja seetõttu võib miski, mis on oluline ühel kindlal ajahetkel, olla juba paarikümne aasta pärast asendatud täiesti teistsuguste fenomenidega.³

Eelmise sajandi alguses iseseisvunud noores Eesti Vabariigis peeti maal leiduvast materiaalsest ainesest väärtuslikuks vaid eestkätt seda osa, millest nähti otsest vahendit ja võimalust ühtsustunde ning tugeva rahvusliku gruppidentiteedi loomiseks. Rahvusideoloogilistel põhjustel oli selleks eestlaste endi rahvapärane kunstilooming, mis leidis omariikluse alguseaegadel riiklikest huvidest lähtuvalt koheselt olulise koha ka toonases kodumaises akadeemilises uurimises. Kuigi rahvakultuuriga seotud uurimisprotsesside kulg polnud ühtlane ning kaalukauss oli esialgu kaldu pigem vaimse kultuuri poole, pöörati omariiklusaja alguses

¹ Elizabeth Eastlake, *Letters from the shores of Baltic* (London: John Murray, 1844), 120.

² Eelmise sajandi alguses oli tänase Eestimaa piirides ca 500 puitmõisa. Vaata hoonete täpsemat paiknemist bakalaureusetödest: Elis Pärn, *Puitmõisad Põhja-Eestis 18. sajandist 20. sajandi alguseni* ja Maria Sigal, *Puitmõisad Lõuna-Eestis 18.-20. sajandil* (2018).

³ Kurmo Konsa, *Laulupidu ja verivorst: 21. sajandi vaade kultuuripärandile* (Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2014), 35.

siiski tähelepanu kõikidele rahvakultuuri aspektidele ning esimene põhjalik monograafia eestlaste traditsioonilise elamukultuuri arengust ja ehituslikest põhimõtetest ilmus toonase ühe juhtivama etnoloogi Gustav Ränki poolt juba 1939. aastal.⁴

Tunduvalt keerulisem oli olukord ülejäänud Eestimaal paiknevate kultuuriliste, ning eriti arhitektuuriliste objektide osas, kuna need tuletasid noorele rahvusriigile meelde sajanditepikkust võõrvõimu, mida oleks pigem tahetud unustada. Täielik seljapööramine ja vastandumine polnud aga võimalik, kuna ilma „võõrana“ näivate ajalooliste ehitiste ja kunstiteosteta oleks end teiste suurriikide kõrval võrdsena näidata soovinud riigi identiteet jäänud ühekülgselt ja kunstiajalookirjutusega tegelemine osutunud võimatuks. Distsipliini toimima panemiseks tuli tugevatest rahvuslikest vastuoludest hoolimata leida moodus, kuidas varasematel sajanditel loodud teoseid omaks võtta ning nendega suhestuda: ennekõike kujunes selleks varasema kunstiloomingu ümbernimetamine „balti kunstiks“, mis lubas siinmail loodud ehitus- ja maalikunstiteoseid vaadelda laiemas kultuuriajaloolises kontekstis. Tekkinud kunstiajalookirjutus järgis aga toonaseid rahvusvahelisi uurimismeetodeid ning võttis sarnaselt teiste Euroopa riikidega uurimisfookusesse peamiselt keskaja⁵ ning mõisaarhitektuur, mis oli oma tekkelt hilisem, jäi paratamatult uurimise alt välja.⁶ Puidust mõisamajad sealjuures oleks võinud oma materjalivaliku ning teatavate talupoeglike joonte poolest etnoloogide seas huvi äratada, ent rahvuslikel põhjustel neile siiski tähelepanu ei pööratud.

Mõisaarhitektuuri väärtustamist ning säilitamist puudutavas keerulises olukorras tõstsid samal ajal aga pead ajaloo- ja muinsuskaitsehuvilised Riia Ajaloo- ja Arheoloogiaseltsist (Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga), kelle koostöö tulemusena nägi peagi ilma valgust esimene Baltimaade mõisaarhitektuuri tervikuna analüüsiv teos „Das baltische Herrenhaus“ (1926-30), mis sisuliselt kujutas endast Heinz Pirangi poolt edasiarendatud kunstiajaloolist analüüsi mõned aastad varem korraldatud maaehitiste fotonäitusele, kus olid eksponeeritud nii Eesti- ja Liivi- kui Kuramaa mõisahooned. Ehkki teost kiideti avalikkuses oma kõikehaaravuse poolest, heideti sellele ette ka subjektiivsust ja juhuslikkust, mis tähendas, et raamatus sai kajastatud vaid see osa hoonetest, mille kohta oli

⁴ Gustav Ränk, *Saaremaa taluehitised: etnograafiline uurimus. I. Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939). Art Leete, Ülo Tedre, Ülo Valk, Ants Viies, „Uurimislugu“, *Eesti rahvakultuur* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008), lk 15-39, 15-19.

⁵ Kristina Jõekalda, „Võõra pärandiga leppimine ja lepitamine. 1920. – 1930. aastate debatid ajaloolise arhitektuuri väärtuste ja kaitse üle“, *Maastik ja mälu. Pärandiloomingu arenguhooni Eestis*, toim. Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014), lk 182-245, 182, 200-203, 227-228.

⁶ Erandiks oli Põltsamaa loss, mille kohta ilmus juba 1931. aastal Voldemar Vaga poolt uurimus „Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland“ (Tartu: Druck von C. Mattiesen, 1931).

suudetud koguda fotomaterjali.⁷ Kuna kunstiajalookirjutuses laiemalt lähtuti stiilikriitilisest analüüsimeetodist, tähendas see puidust mõisamajade kontekstis omakorda seda, et valgustamist said vaid varasemad ajaperioodid, milleks olid peamiselt barokk ja varajane klassitsism, kus seosed rahvapäraste ehitusvõtetega olid tugevamad. Seoses negatiivse suhtumisega neostiilidesse, jäi raamatust sisuliselt välja kogu hilisem arhitektuurikihistus ning nii ei kajastatud seal ka 19. sajandi teise poole ehitusstiile, kus puitarhitektuur oli saanud materjalist lähtuva väljenduslaadi.⁸

Esimesi samme mõisaarhitektuuri akadeemilise avastamise poole astuti eestlaste seas alles nõukogude ajal, mil negatiivselt meelestatud rahvuslikud hoiakud olid juba nõrgenenud ning baltisaksa ehituspärand muutumas arhitektuuriajaloo huviobjektiks. Oluline roll oli sealjuures kunstiteadlasel Helmi Üprusel, kes asus 1950. aastatel toonasesse Teadusliku Restaureerimise Töökotta (hilisemasse Vabariiklikku Restaureerimisvalitsusse) tööle asumise järel tegelema üksikmõisate uurimisega.⁹ Kahtlemata mõjusid objektid, millega uurija kokku puutus, inspireerivalt, sest juba mõned aastad hiljem avaldas ta samal teemal artikleid toonastes ajalehtedes¹⁰ ning seejärel ka mitmete kunstiajaloolaste ja etnoloogide ühisprojektina ilmunud raamatus „Eesti arhitektuuri ajalugu“ (1965), andes esimest korda eesti kunstiteaduses ülevaate mõisaarhitektuuris toimunud arengutest baroki- ja klassitsismiajastul.¹¹ Kuigi oma allikmaterjalide osas keskendus Üprus suuresti Pirangile, oli ta oma artiklis puitarhitektuurist peamiselt kirjutanud vaid Põhjasõja järgse langusperioodi illustreerimiseks, mil aadli elamuehituses püsis rootsiajal laialdase leviku saanud talupoeglikku päritolu hoonetüüp.¹² Seoses huviga talurahvaarhitektuuri ja mõisaehituse kokkupuutepunktide vastu võttis sel perioodil etnoloogide seast Gustav Ränk rootsiaegse ehituspärandi küll uurimise alla, andes mõned aastad hiljem välja laiaulatuslikule arhiivimaterjalile tugineva monograafia „Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland“ (1971), ent samas kinnistas raamat kodumaises

⁷ ERA.T-76.1.10728, Juhan Maiste, Ants Hein, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimise koondaruanne* (1980), lk 10, 13. Eesti aladelt pärinevaid hooneid on raamatuis 155, puidust mõisahooned aga vaid 16.

⁸ Pirangi hoiak neostiilide osas tuleb välja raamatu kolmandas köites, kus ta toob esile puitehispitsiga kaunistatud ehitiste ja verandade maitsetust. *Das baltische Herrenhaus. Teil 3, Die neuere Zeit seit 1850* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1930), 4.

⁹ Üks varaseim selline uurimus on Kolga mõisast (ERA.T-76.1.815, *Kolga loss. Ajalooline õiend*), mis valmis kunstiteadlasel 1956. aastaks.

¹⁰ Ajalehes „Sirp ja Vasar“ pööras Üprus 1958. aastal tähelepanu parkidele („Hoolikamalt suhtuda pargikunsti“) ning mitmed aastad hiljem avaldas ta „Rahva Hääles“ ülevaatliku mõisaansamblite loogikat tutvustava artikli „Millest kõnelevad mõisaansamblid“ (1965).

¹¹ Helmi Üprus, „IV. Eesti ala lülitumine Vene keisririigi koosseisu. Barokkstiil. XVIII sajandi algusest kuni 80-ndate aastateni. Ehitismälestised“ ja „V. Klassitsism XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani. XVIII sajandi lõpu ehitismälestised“, *Eesti arhitektuuri ajalugu*, peatoim. Harald Arman (Tallinn: Eesti Raamat, 1965).

¹² Üprus, „IV. Eesti ala lülitumine Vene keisririigi koosseisu“, 270-271.

kunstiteaduses arusaama, mille kohaselt oli 17. sajandi mõisaehituse näol tegemist eraldiseisva ajastuga Balti mõisaarhitektuuri ajaloos, mis lõppes Põhjasõjale järgnenud aastakümnetega.¹³

Oluliselt rohkem muudatusi tõid mõisaarhitektuuri uurimisseisu järgnevad aastad, mil Helmi Üpruse sõnadel hakati üha laieneva industrialiseerimise järel lisaks looduskeskkonnale huvituma ka kõigest inimese poolt loodust: kultuurmaastikust, maa-asulatest ja seal paiknevatest ehitistest. Nii olid aktuaalseks muutunud aastakümneteks tähelepanuta jäänud mõisamajad, milles nähti üha enam väärtuslikku kapitali, mida tuli varasemaga võrreldes paremini kaitsta ning ära kasutada. Kuna kaitsmine eeldas selleks vastavate objektide väljaselgitamist, tähendas see kõikide mõisaansamblite kaardistamist ja nende keskmes paiknevate hoonete kirjeldamist¹⁴ ehk laiaulatuslikku uurimistööd, mis sai võimalikuks vaid riikliku rahastuse ning toona Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse kõrvale moodustatud Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi ning seal töötavate spetsialistide abil, kelle käe alt ilmus inventariseerimise järel ka mitmeid puitmõisatest kirjutatud lühiuurimusi¹⁵, mis on tänaseni ühed olulisemad allikmaterjalid, kust on võimalik üksikmõisate edasist uurimist jätkata.

Kuigi mõisaansambleid kaardistades rõhutati, et edasised süvendatud uurimistööd on alles ees, jäi ettevõtmine aga suuresti pooleli, sest vabariikluse taastamisel kadusid nõukogude ajal muinsuskaitseliste ametite kõrvale loodud akadeemilised töökohad ning edasine uurimine jäi erakätesse.¹⁶ Puitarhitektuuri kontekstis tähendas see omakorda seda, et teema edasine kajastatus arhitektuurialastes teostes sõltus otseselt uurijatest ning nende lähenemisest. Kuna järgnevatel aastakümnetel ilmunud monograafiad olid sarnased teistele mõisaarhitektuuri alal ilmunud kirjutistele, siis keskenduti ka edaspidi ajaloolise arengu edastamisele

¹³ Samast perioodist ja etnoloogide seast võiks veel esile tuua Gea Troskat, kes Vabaõhumuuseumi poolt välja antud kogumikus „Suitsutare“ kirjutab artiklis „Mulgimaa suurvalu häärber“ (1976) 19. sajandi teisel poolel Viljandimaal püstitama asunud elamutest, tuues neid kirjeldades esile teatavat sarnasust mõisaarhitektuuri vanema kihistusega. Mõisatest kõneledes viitab Troska mõistagi puidust härrastemajade baroksele kihistusele, nimetades sarnasustena akende rühmitatust, nurgapilastreid, poolkelpkatuseid ja mantelkorstnaid.

¹⁴ Helmi Üprus, „Mõisaarhitektuuri uurimisest“, *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 2 (1978), lk 8-13, 8-11. Mõisaarhitektuuri inventariseerimise otseseks tõukejõuks oli aga siiski Lahemaa rahvuspargi loomine 1970. aastal, mil pargi rajajal Edgar Tõnuristil tekkis küsimus seal asunud mõisate väärtuste osas. Toonase Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse peainspektor Fredi Toms leidis, et selleks oli vaja vaadelda hooneid laiemas kontekstis ehk võrdluses koos teistega. Ene Lakk, „Fredi-Armand Toms – muinsusmusikaalne arhitekt“, *Sirp* (13.06.2013), külastatud aadressil: <https://sirp.ee/s1-artiklid/arhitektuur/fredi-armand-toms-muinsusmusikaalne-arhitekt/>.

¹⁵ Muinsuskaitseameti arhiivis on puitmõisatest kirjutatud ajaloolisi õiendeid kokku ca 20. Vanimad neist pärinevad juba Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse töötajate sulest 1970. aastatest (nt ERA.T-76.1.1454, *Ajalooline õiend Vālgita mõisahoonete Viljandi rajoonis*, 1972 ja ERA.T-76.1.3496, *Riidaja mõisa ajalooline õiend*, 1978).

¹⁶ Riin Alatalu, *Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986-2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis*, doktoritöö (2012), 74-76.

stiiliarenguloolises võtmes. Nii leidsid puitmõisad suurteoses „Eestimaa mõisad“ (1996) professor Juhan Maiste sulest peamiselt valgustamist Rootsi aja ehitustavasid silmas pidades, kuid põgusalt kirjeldati ka Põhjasõja järgsel ajal toimunud muudatusi ning paralleelsete näidetena nimetati raamatus veel paarkümmend hilisematel aegadel ehitatud mõisahoonet. Veidi pikemalt kajastas puidust härrastemaju Ants Hein oma monograafias „Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini“ (2003), kus nn puitehitusstiili (saksa keeles Holzbaustil) kirjeldamise kõrval tõi autor raamatus näidetena esile ka teisi neostiilides püstitatud mõisahooneid koos nende ehitusaegade ja -meistrite või arhitektidega.¹⁷

Ehkki küll huvi mõisaarhitektuuri vastu oli eestlaste seas kahe suure monograafia ilmumise järel saavutanud oma kõrgpunkti, tekkis teema kui sellise uurimisse aga teatav tühimik: inventariseerimisel osalenud kunstiteadlased asusid tegelema uute teemadega ning akadeemilisel tasemel uusi noori uurijaid esile ei kerkinud. Arvatavasti oli see otseselt põhjustatud erinevate kodulooliste¹⁸ ning fotoalbumite-laadsete pildiraamatute¹⁹ ilmumisega, mis tekitas näilise arusaama, et kõikidele olulisematele küsimustele oli juba vastatud. Lootust puitmõisate kui üksikteema esile kerkimise osas ei andnud ka miljööväärtuslike aladega tegelemine, mistõttu jätkus veel mitmeid aastaid hiljem inventariseerimisjärgsetest aegadest püsinud tendents: tähelepanu said vaid üksikobjektid ning sedagi peamiselt vaid siis kui neid oli tarvis restaureerida.²⁰ Otseselt muinsuskaitsealastel põhjustel võttis teema 2010. aastal esimest korda terviklikumana ette toona Eesti Kunstiakadeemias muinsuskaitset ja restaureerimist õppinud tudeng Maria Silla, kes oma kõikide teiste uurimisülesannete kõrval pani säilinud mõisamajade põhjal esmakordselt kirja ka puitarhitektuuri arenguloo.²¹ Kuna aga bakalaureusetöö ning seal esile toodud soovitusel puitarhitektuuri edasiseks kaitseks ei saavutanud laiemal ühiskondlikul tasandil suurt kõlapinda, jäid hooned uuesti unustusehõlma.

¹⁷ Mõlema autori sulest on ilmunud üksikuurimusi, näiteks Ants Heinalt *Palmse* (Tallinn: Hattorpe, 1996), *Koluvere* (Tallinn: Hattorpe, 2009) ja Juhan Maistelt *Anija mõisa ajalugu. Aadel ja talupoeg* (Anija: SA Anija Mõisa Haldus, 2020), ent puitarhitektuuri pole kumbki neist eraldi analüüsi alla võtnud. Heinalt pärinevad siiski mõned artiklid: „Albu. Lisandeid ühe 18. sajandi mõisamaja portreele“, *Kunst.ee* (2004), „Jälgimäe mõis enne Glehne“, *Jälgimäe-Pääsküla-Nõmme. Ajaloolisi materjale. Artiklite kogumik* (Saku: Rebellis, 2009) ja „Kõltsu – talvine roos“, *Pööning*, nr. 4 (2019). Lisaks tasub mainida, et „Eesti kunsti ajaloo“ köidetes 2-4 leiab teema suures osas valgustamist samade näidete põhjal, millest on juttu juba mõlema autori monograafias.

¹⁸ Vt Valdo Prausti ja Alo Särje poolt välja antud maakondlikke mõisaraamatuid.

¹⁹ Üks sellistest raamatutest on näiteks Ants Heina *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939* (Tallinn: Tänapäev, 2009).

²⁰ Muinsuskaitseameti aastaraamatus anti 2010. aastal ülevaade Kõltsu mõisamajast, mõned aastad hiljem kirjutati seal Kotlandi mõisa härrastemajast ja 2016. aastal ilmus artikkel endise Illuste mõisa peahoone katuse restaureerimisest. Suuresti puitarhitektuurile keskenduti küll 2006. aastal ilmunud aastaraamatus, ent peamiselt lahati seal vaid linnamajade ning taluelamute kaitse probleemistikku.

²¹ Maria Silla, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, bakalaureusetöö (Eesti Kunstiakadeemia, 2010).

Akadeemilisel tasemel on teema uurimisse uut hingust toonud alles viimased paar aastat, mil Juhan Maiste juhendamise all alustati Tartu Ülikooli kunstiajaloo osakonnas kahe kunstiajaloo tudengi – kellest üks on ka antud magistritöö autor – poolt laiaulatusliku allikmaterjali koondamisega, mille põhjalt kummutati 2018. aastaks erinevaid uurimismeetodeid rakendades mitmeid hoonetüübiga seotud keskseid küsimusi. Tööde üheks olulisemaks tulemuseks oli eelmise sajandi alguses Eestimaa pinnal paiknenud puidust härrastemajade koguarvu väljaselgitamine, mis mitte üksnes ei toonud esmakordselt kunstiajalookirjutuses esile puidu kui balti aadli mõisaehituses rakendatud ehitusmaterjali laialdase kasutuse, vaid rõhutas ka teema edasise uurimise vajalikkust. Sarnaselt Maria Sillaga kirjeldati uurimustes mõisahoonete ehituslikku arengut, ent erinevate uurimuslike lähtepunktide ning rohkemate allikmaterjalide koondamise tulemusena oli analüüs detailsem, arvestas ka hävinud mõisamaju ning vaatles lisaks välisküljele ka siseplaneeringus toimunud muudatusi, joonistades nii esmakordselt välja hoonetüübi üldised kontuurjooned, mille põhjalt edasist uurimist jätkata.²²

Viimasel ajal on puidust mõisahooned mõningast kajastamist leidnud populaarteaduslikus ajakirjas „Pööning“,²³ ent kahtlemata vajab teema rohkemat tähelepanu nii arhitektuuriteaduslikus kui muinsuskaitsealises mõttes, sest väga suur hulk seni alles olevatest hoonetest seisavad tühjana ning lagunevad. Ühtlasi on võimalik, et edasine teavitustöö hoonete ajaloolise väärtuse ning restaureerimise vajalikkuse osas meelitaks mõisate juurde ka uusi noori uurijaid, mis pole oluline üksnes puitarhitektuuri, vaid mõisateema kui terviku uurimisperspektiivide osas.

Uurimuse eesmärgid

Kuna kunstiajalookirjutuses on korduvalt esile toodud, et mõisaarhitektuuri varasemad kihistused ei luba puitarhitektuuri osas teha erilisi järeldusi, jätkab käesolev magistritöö Eestimaa puidust mõisamajade uurimisega sealt, kus vaid mõned aastad tagasi valminud bakalaureusetööd lõpetasid, võttes vaatluse alla mõisaarhitektuuri kuldajastuks nimetatud ajavahemiku Põhjasõjast järgmise sajandi keskpaigani ehk laias laastus määratletuna aastad

²² Elis Pärn, *Puitmõisad Põhja-Eestis 18. sajandist 20. sajandi alguseni* ja Maria Sigal, *Puitmõisad Lõuna-Eestis 18.-20. sajandil* (2018). Mõlemad bakalaureusetööd ning neid saatvad koondandmestikud ja fotokogud on kättesaadavad Tartu Ülikooli DSpace'ist.

²³ Töö autoril ilmus 2019. aastal bakalaureusetöö põhjal valminud artikkel „Puitmõis – Eesti mõisaarhitektuuri avastamata saladus“ ning aasta hiljem oli ajakirjas ülevaated kahest mõisamajast ning nende ajaloost (Uue-Varbla ja Keskvere), mis on täna suvekoduna kasutusel. Varasematel aastatel on ilmunud üksikuid ülevaatlikke artikleid ka teistes ajakirjades, nagu näiteks Maakodu (Lii Sammler, „Järvamaa kauneim puithäärber“, 2007 või „Noorpaaride mõis Vao“, 2009) ja Eesti Loodus (Heldur Sander, „Esna mõis ja park“, 2009).

1700-1850. Ehkki mõlema akadeemilise teadustöö eesmärgiks oli kokku koguda piisavalt palju allikmaterjali, mis lubaks asuda puitarhitektuuri sügavama ja laiaulatuslikuma käsitlemise juurde mitmete erinevate uurimuslike eesmärkide ja küsimuseasetuste lõikes, on antud uurimuses paratamatu astuda tagasi juba mitmete formuleeritud põhiprobleemide juurde ning võtta taaskord esile teema kui tervik ning sellega seotud kesksed küsimused.

Nii keskendub magistritöö sarnaselt töö autori varasemale akadeemilisele uurimistööle peamiselt rüütlimõisate keskmes paiknenud mõisamajade ehitusliku arengu vaatlemisele, ehkki lisaks puhtalt kirjelduslikule aspektile astub uurimus aga sammu edasi, pöörates tähelepanu ka puitarhitektuuri ehituslikku arengut mõjutanud impulsside väljaselgitamisele. Kuivõrd antud ajaperioodil iseloomustas Baltimaades nii maa- kui linnaehitust otseste stiilimõjude järkjärguline suurenemine, on ka töö keskmes peamiselt stiili ja traditsiooni probleem ehk küsimus, mil määral ja mille najal asendused puidust mõisahoonete ehituses varasemad talupoeglikud ehitusvõtted kõrgarhitektuurile omaste vormiliste ja ruumiliste lahendustega. Enne hoonetüübi ehitusliku arengu analüüsimist tõstatab magistritöö taaskord küsimuse puidu kui ehitusmaterjali levikust, vaadeldes missuguseid uusi teadmisi ning tähendusi loob seni kunstiajalookirjutusest väljajäänud teema nii puitarhitektuuri kui kogu toonase mõisaehituspraktika üldise olemuse kohta.

Metoodilised lähtepunktid

Magistritöö üheks peamiseks lähtekohaks on kunstiteadlase Erwin Panofsky poolt välja töötatud ikonoloogiline uurimismeetod, mille kohaselt on mõnel ajaperioodil loodud kunsti- või arhitektuuriteoste kompositsiooniliste ning vormiliste arengute mõistmiseks tarvilik vaadelda seda kui vastava ajastu poliitilisel, sotsiaalsel ning filosoofilisel tasandil toimunud muutuste sümbolina ehk näha uuritavat objekti või objekte oma ajastu ning selle keeruka ja mitmetahulise ajaloo peeglina.²⁴ Võttes vaatluse alla Baltimaade ehituspärandi on aga paratamatu arvestada siinse kultuuri- ning arhitektuuripärandi eriilmelise kujunemislooga, mis ajastu silmapaistvamate metropolidest lähtunud impulsse peegeldades ja transformeerides konkreetsetesse oludesse on tähendanud vajadust seda käsitleda lähtuvalt ääremaale ja nii mõneski mõttes piirialale iseloomulikus kontekstis. Nii on uurimuse üks olulisemaid küsimusi peamiselt kõrgkultuuri kohastumise ehk retseptsiooni küsimus, mis tõstab esile ajastu

²⁴ Erwin Panofsky, *Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* (New York; Evantson: Harper & Row, 1962), 16.

arhitektuuripraktikas olulist rolli täitnud arhitektuurialastele väljaannetele, mille kasutamisele viitab nende faktiline olemasolu siinsetes raamatukogudes.²⁵

Kuna eesti kunstiajalookirjutuse kontekstis on tegemist esimese terviklikuma tutvustusega antud ajaperioodil levinud arhitektuurikirjandusse²⁶, millele on nii saksa- kui ingliskeelses kirjanduses pööratud juba eelmise sajandi lõpukümnenditest laialdast tähelepanu,²⁷ on käesolev magistritöö luua ülevaate siinmail levinud ehitusalasest kirjandusest ning asuda seejärel analüüsima kolme enimlevinud teost, milleks on eeltööd tehes osutunud Nicolaus Goldmanni ja tema toimetaja Leonhard Christoph Sturm poolt välja antud „Vollständige Anweisung für Civil-Bau-Kunst“ (1699), Friedrich Christian Schmidti neljaosaline „Der bürgerliche Baumeister“ (1790-99) ning David Gilly kolmeosaline „Handbuch für Land-Bau-Kunst“ (1791-1811).²⁸ Uurimuse mahtu silmas pidades pole magistritöös võimalik asuda arhitektuuriteoreetikute süvendatud uurimiseni, vaid tutvustada nende üldiseid põhimõtteid, hoides põhifookuses peamiselt uurimistöö põhihuvisid ehk välisarhitektuuri ning hoonete ruumilisi lahendusi puudutavaid ideid.

Ehkki küll suurem osa kasutatavast arhitektuurialasest kirjandusest oli saksa päritolu, hakati ka siinmail nii maa- kui linnaarhitektuuri teemadel publitseerima mitmeid ehitusalaseid kirjutisi²⁹,

²⁵ Koondtabel, milles on esile toodud kõik vaadeldaval ajaperioodil välja antud kunstialased väljaanded, on autori valduses. Tabeli koostamisel on töö keskendunud Klaus Jan Philippi suurteosele „Um 1800: Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810“ (London: Edition Axel Menges, 1997).

²⁶ Senimaani on ajastu arhitektuurikirjandust kirjeldatud ning analüüsitud peamiselt Tartu Ülikooli rajamise kontekstis, mille arhitekti Johann Wilhelm Krause poolt kasutatavat kirjandust on veidi põhjalikumalt iseloomustanud Epi Tohvri oma doktoritöös. Vt rohkemat Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses* (2009).

²⁷ Üks mahukaim välja antud arhitektuuriteooriale keskenduv teos „Geschichte der Architekturtheorie: Von der Antike bis zur Gegenwart“ (München: Beck, 1991) pärineb Hanno-Walter Kruftilt. Eesti raamatukogudes on olemas ka raamatu ingliskeelne tõlge „A History of Architectural Theory From Vitruvius to the Present“ (New York: Princeton Architectural Press, 2007). Esimest korda tõstas arhitektuurikäsiraamatute kasutamise teema Krista Kodres, millest üheks varaseimaks kirjutiseks võib pidada Akadeemias avaldatud artiklit „Kõneleva arhitektuuri ideest“ (1999).

²⁸ Nimetatud teoreetikutele on eesti lugejatele seni põhjalikumalt Nicolaus Goldmanni teost tutvustanud Krista Kodres raamatus „Esitledes iseend: tallinlane ja tema elamu varauusajal“ (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014), David Gillyt teost aga Epi Tohvri oma doktoritöös ning Michael Lissok koguteose „Johann Wilhelm Krause 1757-1828“ teises köites, artikliga „Progressivaim ja tehnika. Im Geiste des Fortschritts und der Technik“. Saksa- ja ingliskeelses arhitektuuriajaloolises kirjanduses on kolmele autorile pööratud aga seni tunduvalt rohkem tähelepanu. Esile võib näiteks tuua Marlies Lammerti, kes on David Gillyst juba 1964. aastal välja andnud raamatu „David Gilly. Ein Baumeister des deutschen Klassizismus“ (Akademie Verlag: Berlin, 1964).

²⁹ Mõned sellised kirjutised on näiteks Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi (Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät) väljaanded, kus kirjutati taluelamute parendamisest. Hella Moorits, „Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi perioodilistest väljaannetest aastail 1802-1839“, *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed 200*, toim. Sirje Kivimäe (Tartu, 1992). Uuritavasse ajaperioodi jääb ka paar aastat tagasi eesti keelde tõlgitud ja parun Carl Wilhelm von Roseni (1819-1887) poolt välja antud „Bau-Handbuch für Landwirthe in Ehst- und Liefland“ (1857), ent kuna teos ei saavutanud juba esmakordselt müügile tulles avalikkuses erilist kõlapinda ning raamatus väljapakutud ideed seostusid juba neostiilidele omaste ehituslike põhimõtetega, piirdub käesolev magistritöö antud kontekstis vaid teose nimetamisega. Vt rohkemat Joosep

millest käesolevas magistritöös tulevad põgusa vaatluse alla literaadist pastori August Wilhelm Hupeli (1737-1819) poolt mõisaehituse jaoks mõeldud ehitusalased nõuanded, mida ta on väljendanud oma majanduskäsiraamatus „Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren“ (1796) ning samuti mõnikümmend aastat hiljem Aleksander I valitsusajal kõikide keisririigi linnades püstitatavate ehitiste jaoks loodud nn tüüpfassaadide näidiskataloogid (välja antud aastail 1809-11), mille võimalikele kasutamisele on oma kohustuslikkuse ning kättesaadavuse tõttu mõisaehituspraktikas viidanud mitmed uurijad.³⁰

Kuna tegemist ei ole ainult suhetega stiilinäidete ja nende rakendamise vahel, vaid keeruka ja mitmetahulise protsessiga, milles osalesid nii mõisaomanik ehk ehitustööde tellija kui protsessis osalenud meistermehed, eeldab püstitatud uurimisküsimustele vastamine paralleelselt tähelepanu pööramist kohapeal ehitustööga seotud olnud meistritele, vaadeldes nende päritolu ning kõneldud keelt.

Allikmaterjalid

Mõisaarhitektuuri uurimisel kasutatav allikmaterjal oma olemuselt väga mitmekesine, varieerudes nii genealoogilistest andmetest kui kõiksugu muude majandusalaste ning konkreetselt üksikmõisate või rüütelkondade ning seotud dokumentideni. Kuna aga antud uurimuse eesmärgiks on keskenduda peamiselt puutarhitektuuri ehituslikule arengule, kasutatakse töös peamiste allikmaterjalidena peamiselt 2018. aastal valminud bakalaureusetööde käigus loodud koondandmestikke, milles anti rohkem kui kolmekümne erineva tunnuse põhjal ülevaade kõikidest eelmise sajandi alguses paiknenud mõisatest, mille keskmes paiknesid puidust peahooned. Oma põhiosas põhinesid tabelitesse kantud kirjeldused mõisaarhitektuuri inventariseerimisel kogunenud andmetel, ent kuna toonaseid välitöid tehes andis paljude hoonete kunagisest väljanägemisest tunnistust vaid kivivundamendid, töötati hoonete tabelitesse kandmisel läbi ka koduloolastest mõisauurijate ülevaatlikud mõisaraamatud. Koondandmestike kõrval koguti tööde kõrval ka pildilist materjali, mis mitte üksnes ei lubanud mõisamaju analüüsida, vaid teha lõplikult kindlaks ka kasutusel olnud ehitusmaterjal. Nii moodustusid bakalaureusetööde raames tuhandetest illustratsioonidest koosnevad fotokogud, kuhu koondati lisaks tänases Muinsuskaitseametis leiduvatele

Metslang, „Kes oli C. von Rosen?“, 151-153, järelsõna Carl von Roseni raamatule „Ehituskäsiraamat maaomanikele Eesti- ja Liivimaal“ (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2016).

³⁰ Selliseid võimalikke vihjeid tüüpfassaadide kasutamisele on teinud nii Heinz Pirang „Das baltische Herrenhausi“ teises köites, Epi Tohvi oma doktoritöös ning Maria Silla. Puitmõisate kontekstis on sellele otseselt muidugi viidanud vaid viimane autor.

erinevatele arhiivifotodele ka väga palju pilte Eesti Rahva Muuseumist, Herderi Instituudist ning Marburgi ülikooli fotoarhiivist.³¹ Kuna aga käesoleva uurimuse eesmärgiks on luua olemasolevate allikmaterjalide põhjalt võimalikult terviklikku üldpilti, on allikmaterjalidena läbi töötatud mitmeid mõisaarhitektuurialaseid teoseid ja artikleid,³² kust on kunstiteadlaste poolt eelnevalt läbi viidud põhjaliku töö tulemusena lisandunud uuritavate objektide hulka mitmeid erinevaid näiteid. Vastavalt lisandunud näidetele on töös kasutatavale fotokogule otsitud nii muuseumide veebivärvast (MUIS) kui Rahvusrarhiivi fotoinfosüsteemist (FOTIS) lisa.

Ehkki küll juba bakalaureusetöodes vaadeldi esimest korda puidu kui ehitusmaterjali levikut, keskendutakse magistritöös üksnes maamõõtja Samuel Dobermanni (eluaastad teadmata) poolt kirja pandud laiaulatuslikule arhiivimaterjalile,³³ mis pakub vaadeldaval ajaperioodil läbi viidud tegeliku ehitustegevuse kohta märksa tõesema pildi, peegeldades ligi saja aasta pikkusel ajaperioodil läbi viidud ehitustegevust. Dobermanni andmete senisest põhjalikum läbitöötamine ning sealt välja kooruva statistilise informatsiooni esile toomine on kahtlemata ka uurimuse üheks olulisemaks panuseks, kuna seni on allikmaterjal olnud peamiselt kasutusel üksikmõisate uurimisel.³⁴ Käsikiri pakub küll ülevaate ainult Eestimaa kubermangu mõisatest, ent samas on see antud ajaperioodil püstitatud puitmõisate osakaalu osas esmaste terviklikumate järelduste tegemiseks piisav.³⁵ Lisaks on ehitustegevuse üldiseloostamiseks ning hoonete ehitusliku arengu kirjeldamiseks teiste ajastust pärinevate originaalallikadena vähesel määral ära kasutatud ka „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstlandi“ esimest (1774) ja teist köidet (1777) ning mõningaid teisi autori käsutusse jõudnud nii August

³¹ Väheimal määral arvestati fotokogude koostamisel ka teiste erinevate muuseumidega, milleks olid Eesti Arhitektuurimuuseum, Maanteemuuseum, Meremuuseum, Vabaõhumuuseum, Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, Harjumaa Muuseum, Hiiumaa Muuseumid, Järvamaa Muuseum, Maistra Talurahvamuuseum, Rannarootsi Muuseum, Saaremaa Muuseum, Tapa Muuseum, Viljandi Muuseum, Virumaa Muuseumid. Väike osa fotodest pärines ka Tartu Ülikooli Raamatukogu kunstiajaloolisest fotokogust.

³² Nimetatud teosteks on peamiselt Heinz Pirangi „Das baltische Herrenhausi“ esimene osa ning Juhan Maiste ning Ants Heina monograafiad. Heina sulest ilmunud teostest on uuesti läbi töötatud üksikuurimusena ilmunud „Viljandimaa mõisad“ (Viljandi: Hattorpe, 1999) ning „Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939“ (Tallinn: Tänapäev, 2009). Üksikobjekte on lisandunud ka koguteoses „Eesti kunsti ajalugu“ avaldatud mõisateemalistest artiklitest.

³³ AM.70.1.2-5, Samuel Dobermann, *Topographische Nachrichten von Ehstland* (käsikirjas leiduvad andmed koondatud aastail 1797-99).

³⁴ Sama materjali on kasutanud Juhan Maiste oma 1981. aastal NSV Liidu Kunstiuurimise Keskinstituudis kaitsitud doktoritöös „Архитектура и планировка усадебных ансамблей в Эстонии. 1710 – 1918“, kust esile toodud statistikat on stiiliarhitektuuri osakaalu suurenemise kontekstis viidanud Jaan Kahk ja E. Öpik artiklis „Mõisate välisilme ja mõisnike elulaad“ (*Eesti talurahva ajalugu. 1. kd*, Tallinn: Olion, 1991) ning Seppo Zetterberg oma koguteoses „Eesti ajalugu“ (Tallinn: Tänapäev, 2011).

³⁵ Gea Troska sõnul leidub Dobermanni andmetele sarnast materjali ka Liivimaa kubermangu kohta. Vt rohkemat Gea Troska artiklist „Miks koostas S. Dobermann käsikirja „Topographische Nachrichten von Esthland“? Lisandeid eesti kartograafia ajaloole“ (1976), käsikiri Eesti Ajaloomuuseumis.

Wilhelm Hupelilt, aga ka teistelt kultuuritegelastelt nagu Johann Christoph Petrilt (1762-1851) ja Georg Julius von Schultzlt (pseudonüüm dr. Bertram, 1808-1875) ning Wilhelm Christian Friebelt (1761-1811) ja Theodor von Bernhardilt (1802-1885).³⁶

Kuigi konkreetset ehitustegevusega seotud olnud meistrite väljaselgitamisel on võimalik kasutada nii adramaarevisjone ja hingeloenduste andmeid kui mõisate vakuraamatuid, kirikute meetrikaraamatuid ja talurahvakohtute materjale, mis kõik lubavad suurel või vähemal määral kindlaks määrata mõisates elanud või töötanud vabade meistrite ja käsitöölise osakaalu, kasutatakse käesolevas magistritöös nimetatud materjalide kokkuvõttena etnoloog Jüri Linnuse sulest ilmunud teost „Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul“ (1975). Taustinformatsioonina ning maakäsitööst ja selle arengust tervikpildi loomiseks on töös teataval määral analüüsitud ka mitmete etnoloogide poolt koostatud artikleid ja üldkogumikke,³⁷ mida mõisaehituslikus kontekstis kunstiajalookirjutuses sellisena varasemalt esile toodud ning kasutatud ei ole.

³⁶ Hupelilt on töös kasutatud tema väljaande „Der Norsichen Mischellaneen“ 14. osas ilmunud artiklit „Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack“ (1787) ning Friebelt sama väljaande 26. osas ilmunud esseed „Haben die Gründe, welche den hölzernen Gebäuden in unseren nordischen Gegenden noch immer die meisten Liebhaber verschaffen ein hinlängliches Gewicht?“ (1791). Petrilt on põgusalt vaadeldud artiklit „Ehistland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland“ (teine osa, Gotha: K. W. Ettinger, 1802). Schultzilt on kasutatud väljaande „Baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück“ (Berlin: Duncker, 1857) kolmandat osa ning Bernhardil sulest postuumselt ilmunud mälestusi teoses „Jugenderinnerungen“ (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893).

³⁷ Läbitöötatud allikmaterjalideks on peamiselt Ants Viirese „Eesti rahvapärane puutööndus“ (Tallinn: Illoprint, 2006) ning mitmete etnoloogide koostööna valminud teoses „Eesti rahvakultuur“ (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008) ilmunud artiklid „Kutseline käsitöö“ Elle Vunderilt ning „Ehitised ja taluüed“ Gea Troskalt ja Ants Viirese. Viimane seostub ennekõike laiema tausta loomisega.

1.Mõisaarhitektuuri tõusulainel

1.1 Balti *villa rustica* ja selle kujunemislugu

Oma kultuurilises ja filosoofilises identiteedis sarnaneb balti maamõis ladina kultuuriruumist tuntud villale, mida võib olemuslikult lugeda keeruka ja mitmetahulise arhitektuuriajaloolise fenomeni lahtimõtestamise aluseks. Teadaolevalt on villakultuuri ja selle eri vormide (vastavalt linnalähedane *villa suburbana*, mereäärne *villa maritima* ja kaugemal maapiirkonnas paiknev *villa rustica*) teke Euroopa ajaloos seotud ajaga, mil üha suuremaks metropoliks kasvav Rooma tekitas linna kõrgkihis soovi põgeneda vabasse loodusesse ning leida seal urbanistliku stressi ja linnaelu pahede leevendamiseks mõni vaikne ja varjuline pelgupaik, kus võis anduda maaelu võludele. Kui eelkõige kurtsid erinevad antiikkirjanikud oma mälestustes üha suureneva linnastumisega tekkinud õhusaaste, müra ja ülerahvastatuse üle, kajastus neis ka sügavam psühholoogiline vajadus leida pidevast au ja hiilguse, rikkuse ning kõrgete ametikohtade poole pürgimisest rusutud hingele turgutust.³⁸

Villakultuuri varases faasis tähendas vaimu kosutus eelkõige tööd linnast väljaspool paikneval maalapil, mida tõid oma kirjutistes esile näiteks tuntud riigi- ja kirjamees Cato Vanem („De agri cultura“, koostatud umbes aastal 160 eKr) ning teised ühiskonna- ja vaimutegelased, kes väärtustasid oma esivanemate tagasihoidlikku ja askeetlikku elustiili, ent vabariigi lõpu- ning keisririigi algusaegadest kujunes domineerivaks mõisteks *otium*, mida on võimalik defineerida kui ühiskondlikust tegevusest vaba aega, kus keskse tähenduse omandasid vaimsed harrastused ning keskendumine naudingutele ja muudele kultuursetele tegevustele. Ehkki ka edaspidiselt tegeleti paljudel maavaldustel maaviljeluse ja karjakasvatusega edasi, kujunes just puhkuse- või naudinguaspektist oluline põhimõte, mis on arhitektuuriajaloolase James S. Ackermani sõnul olemuslikult eristanud ka kõikidel järgnevatel sajanditel rajatud eluresidentse muudest maakeskkonda loodud elupaikadest.³⁹

Pärast Lääne-Rooma keisririigi kokkuvarisemist tõusis villakultuurile omane eluviis taaskord esile alles renessansiajal, mil Firenze linnriigi valitseva kihi seas hakati üha kasvavatele sotsiaalsetele ning poliitilistele pingetele otsima väikestest maakohtadest rahu ja vaikust ning võimalusi veeta aega oma lähimate sõprade ja tuttavate seltsis. Osaliselt viis linnaelanikke taas maapiirkondadesse ka majandusturu pidev kõikumisoht, mistõttu kujunes heas korras maavaldusest võimalus oma sissetulekuid mitmekesistada ning turul pakutavast vähem sõltuda.

³⁸ James S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses* (London: Thames & Hudson, 1995), 9, 35.

³⁹ Samas, 9, 12, 37.

Nii on näiteks ka arhitekt ja kunstiteoreetik Leon Battista Alberti (1402-79) oma „I quattro libri della famiglia“ (1433-4, neljas osa 1440) esile toonud, kuidas perekonna suurusel või tähtsusest olenemata oleks kõigil hea omada maavaldusi, kus saaks kasvatada isiklikuks tarbimiseks mõeldud toitu, küttepuid ja muud eluks hädavajalikku.⁴⁰ Maaelu askeetlikke võlusi rõhutanud antiikautorite ja filosoofide teoste tõlkimise järel hakati aga üha enam unistama ka pastoraalses keskkonnas pikemalt elamisest, mis tõi endaga kaasa uutmoodi suhtumise arhitektuuri ning seda ümbritsevasse keskkonda, pannes aluse põllumajanduslikku funktsiooni täitnud villatüüpide taassünnile, mis ei leidnud üksnes laialdast järgimist, vaid ka selge väljenduse toonastes arhitektuurialastes teostes.⁴¹

Baltimaades, kus ajaloo käiku märkisid vallutusretked, sõjad ning kolonialismi poliitiline ja majanduslik realiteet, erinesid villaideoloogia väljakujunemise eeldused iseenesestki mõista märgatavalt villakultuuri klassikalistest arengupiirkondadest lõunapool Alpe. Mõisa ja mõisamajanduse algus seostus siinmail ristsõdade järel välja kujunenud feodaalsüsteemi ja sellega seotud sotsiaalsete suhetega, mis tõi kaasa nii oma keele kui varandusliku tsensuse poolest elanikkonna enamikust eristuva väikesearvulise eliidi väljakujunemise. Võrreldes feodalismi üldiste arengumudelitega, mis valitsesid lääne poole jäävatel aladel, jäi Baltimaades ka kapitalistlike majandussuhete tekkimise järel kehtima paljud ideoloogilised ja majanduslikud normid ning koos nendega ka ühiskonna ülemkihile omased privileegid ning mõisast kui sellisest kujunes üks mõjukamaid poliitilisi, majanduslikke, kultuurilisi ja kunstilisi arenguid suunavaid jõude ning valitseva ühiskonnakihi identiteedi üks olulisemaid alustalasid.⁴²

Varasel kolonialismiajal kehtestatud feodaalsüsteem ei tähendanud iseenesest mõistagi veel aga antiikautorite poolt kirjeldatud mõisakultuuri algust, kuna esialgu sümboliseeris üks kasutatav lään majanduslikku tugipunkti, kus viibiti peamiselt kord-paar aastas ainult maksude või naturaalandamite kogumiseks ning just seetõttu paiknesid vasallidele jagatud maavalduste keskmes ennekõike veskid ja aidad-tallid, ehkki aja möödudes asuti püstitama ka ajutisi peatuspaiku ehk häärbereid (saksa keeles *Herberge*), mida võisid lisaks kasutada mõisavalitsejad talupoegadelt saadavate tulude laekumise kontrollimiseks.⁴³ Stabiilsemate

⁴⁰ Leon Battista Alberti, *I libri della famiglia*, toim. C. Grayson (Bari: Laterza, 1960), 194.

⁴¹ Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, 68-9, 78-79, 91-93.

⁴² Juhan Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, *Eesti kunsti ajalugu*, 3. 1770–1840, toim. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), lk 15–51, 15–16.

⁴³ Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 2005), 18, kasutatud ka sama autori artiklit „Kas härrastemaja või häärber?“, *Keel ja Kirjandus*, nr. 3 (1987), lk 169-171, 170.

aegade saabumisel asuti aga suurematest keskustest väiksematesse kindlustatud mõisamajadesse ehk *festes haus*'idesse või väikelinnustesse, mida vastavalt erinevale vormile ja funktsioonile on nimetatud näiteks *steinwerk*'ideks (näiteks Järva mõisamaja), *castellum*'ideks (Keila), *castrum*'ideks (Haaslava, Rõngu), *arx*'ideks (Edise ja Kiltsi), *torne*'ideks (Kiiu) ja *sloth*'ideks (Virtsu).⁴⁴

Suuremaid muutusi keskajal välja kujunenud maavaldussüsteemidesse tõi muutusi alles Liivi sõja järgsed aastad, mil aktiivse sõjategevuse lõppedes kerkis ka Eestimaal lõpuks esile mõisnik selle hilisemas tähenduses, kes asus oma maavaldusele püsivamalt elama ja majapidamist juhtima. Kehtestatud rahuaeg oli oluline ka Baltimaadele iseloomulikuks peetava tiheda mõisavõrgu väljakujunemise juures, mis tähendas, et 17. sajandi lõpuks oli Eestimaalt võimalik kokku lugeda üle tuhande mõisa, mille koguarv järgnevatel aastasadel suuremas osas ei muutunud. Ennekõike toimusid muudatused vaid sisestruktuuris ehk mõisaid kas osteti-müüdi, tükeldati erinevate uute omanike vahel või muudeti kõrval- ja karjamõisateks.⁴⁵

Sadade uute mõisate asutamine tähendas aga väga suurt muutust toonases maa asustuspildis, kuna traditsioonilise külapildi kõrvale tekkis väga palju uut tüüpi üksikõu-asulaid ehk mõisahoove (saksa keeles *Gutshof*), mille keskmes elas vaid mõisaomanik oma seisusele vastavas härrastemajas, mille lähedale paigutati majandusliku otstarbega ehitised ning puu- ja viljapuuaiad. Kui esialgu olid mõisahoovid külade läheduses, hakati privaatsuse huvides järkjärgult enda kätte ka haarama lähiümbrust ning lähedal paiknevaid talusid üha kaugemale tõrjuma, tuues endaga asustuspildis kaasa suuri ümberkorraldusi. Üldjuhul rajati maaomanike mõisasüdamed maavalduste keskele ning ühendati uute teede ehitamisel teiste lähedalasuvate mõisate, linnade ja kihelkonnakeskustega.⁴⁶

Ehkki kehtestatud rahuaeg tõi endaga kaasa ka soodsaid tingimusi arhitektuuriloomele, tähistas see peamiselt aga kohandumist ehk ajastu moodsate arhitektuuriliste suundumustega üritati kaasas käia juba varasematel sajanditel ehitatud vanu piiskopi- (Haapsalu ja Põltsamaa) ja vasallilinnuseid (Kiltsi ja Purtse) hilisrenessansi või manerismi vaimus kaasajastades. Suurem osa mõisnikest elas veelgi lihtsamates oludes ehk traditsioonilises kodaköögiga saksa talupoja elumajas (saksa *Flurküchenhaus*), mille puhul domineeris ehitusmaterjalina kohalikest

⁴⁴ Ants Hein, *Stenhus'id, arx'id, torne'd ... Eesti mõisarahitektuuri vanim kihistus* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2016), 14, 16–17.

⁴⁵ Tiit Rosenberg, "Mõisate arv ja liigid XIII sajandist XX sajandi alguseni", *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 1994), 11–12.

⁴⁶ Ülle Tarkainen, „Asustus ja rahvastik”, *Eesti ajalugu. III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), lk 275–285, 282–4.

metsadest pärinev puit ning laias laastus ei järginud rajatud ansamblit stiiliarhitektuurist tulenevaid esteetilisi nõudeid, ehkki siiski peeti oluliseks, et mõisaõu esinduslikum ehk puhtam osa oleks eraldatud mustemast, kus toimus lammaste-lehmade karjatamine ja muu sarnane majandustegevus.⁴⁷

Seisusele vastavate kõrgarhitektuuriliste ideede esile kerkimist ja mõisasüdame esinduslikumat väljakujunemist märkis alles sajandi teine pool, mil üksikutes mõisates (Maardu, Aa, Palmse) võeti omaks hollandi ja rootsi mõjutustega palladionism⁴⁸ ja sellega seondult ka itaalia renessansiaja arhitekti Andrea Palladio (1508-1580) maavillade ülesehituslikud põhimõtted. Suuremas osas jäi arhitekti ideoloogia lõplik kinnistumine aga ootama järgmist sajandit, mil Eestimaa mõisate väljaehitamiseks olid tekkinud vastavad tingimused ning põhjamine balti villakultuur koos sellega seotud mugavuste ja hüvedega sai lõplikult õide puhkeda ja asuda oma elustiililt teiste Euroopa kõrgaristokraatidega ühist sammu pidama.

Perioodi üheks populaarseimaks väljaandeks kujunenud „I quattro libri dell'architettura“ (1570) teises raamatus andis Palladio teada mitmetest erinevatest villaehituslikest lahendustest, mille puhul oli pearõhk maavalduse keskmise paikneval härrastemajal, mis polnud tähtis mitte niivõrd aga mõisaomaniku esteetilise ansambli kujundamise tähenduses, vaid nii haritava maa, looduse kui ümbritseva teedevõrgu ja keskkonna kokku sidumiseks. Sealjuures tuli arhitekti sõnul silmas pidada, et põllumajandustegevus ei häiriks härraste elumaja ja vastupidi, ehkki samas oli siiski oluline, et omanikul oleks ilma erilise vaevata võimalik jälgida ka tema valduses toimetavaid töölisi. Kahe maailma kokku sidumiseks esitas Palladio kaks ideed, millest esimese kohaselt oli eluhoonega ühe katuse alla vastavate tiibehitistega ühendatud majapidamishooned, teise lahenduse puhul viidi põllumajandusliku tähtsusega hooned veidi eemale, jättes nii dominantse rolli vaid peahoonele ning kolmanda kavandi juures kõrvalhooned aga puudusid.⁴⁹ Eestimaa mõisates ei kodunenud väljatoodud põhimõtted mitte üks-ühele, vaid kohandati iga ansambli juures vastavalt võimalustele, tagades arhitekti

⁴⁷ Uusi kivihooneid oli 17. sajandi I poolel püstitatud mõisamajade hulgas alla kümnendiku ning needki jäid suuremas osas stiiliarhitektuuri osas tagasihoidlikuks, olles tugevalt seotud kohalike ehitustraditsioonidega. Siiski võis fassaadipinnalt leida kauneid raidkivist detaile, kus kujutati perekonnavappe ja muud taolist. Ants Hein, „Mõisaarhitektuur Rootsi ajal“, *Eesti kunsti ajalugu*, 2. 1520-1770, toim. Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005), 211-18.

⁴⁸ Ants Hein, „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr. 9 (1998), 131.

⁴⁹ Giacomo Leoni, *The Architecture of A. Palladio; Book the Second Containing the Designs of several Houses which he has Built either in Town, or in the Country. With Some other Designs of the Manner of Building amongst the Greeks and Romans* (London: 1715-20), 18-21.

ansambliliste ideaalide edasielamise sünnimaast kaugemal.⁵⁰ Tänu oma ökonoomsusele ja otstarbekusele säilisid aga Palladio ansamblikujunduslikud põhimõtted laias laastus veel ka 19. sajandi alguskümnenditel ning kui vajadusel oli mõisasüdamesse tarvis ehitada uusi kõrvalhooneid, toimus see tavaliselt juba varasemalt väljakujunenud põhimõtete kohaselt.⁵¹

Klassikaliselt paiknes ühe mõisa suuruselt või jõukusest olenemata mõisasüdame keskmes härrastemaja ning selle ümber aidad ja tall-tõllakuurid, millel tuli silm peal hoida nii materiaalse väärtuse kui neis hoitava vara tõttu, mis nõudsid ka igapäevast hooldust. Tavaliselt paiknesid kõrvalhooned kas peahoone kõrval, vastas või kahel pool esiväljakut ning nende eesmärgiks oli tekitada illusioon suurejooneliselt väljaehitatud mõisaasulast. Mõisamaja ees paiknes muruväljak, millelt viis auväravatega markeeritud puiestee põhimaanteele ning tagafassaadile jäi tavaliselt kas prantsuse või inglise stiilis park ning ülespaisutatud jõgi või järv ning ajapikku hakati maastikku lisama ka templeid või muid pargipaviljone, mis venitasid mõisasüdat veelgi.⁵²

1.2 Kodutunde ja mõiste „kodumaa“ (*Heimatland*) teke

Baltimaade mõisaansamblite väljakujunemise arenguloos kujunes oluliseks sündmuseks Põhjasõda, mil end võidu järel ebakindlana tundev tsaar Peeter I tagas kohalikule aadelkonnale toetuse leidmiseks varasematel sajanditel osaks saanud privileegid, pannes aluse „balti erikorrana“ (saksa keeles *der baltische Landestaat*) tuntavale autonoomsele omavalitsussüsteemile, mis leidis edaspidiselt järgimist ka kõikidelt teistelt riigipeadelt kuni järgneva sajandi neljanda veerandini, mil siinseid alasid hakati tihedamalt ülejäänud Vene riigiga integreerima.⁵³

Ehkki küll siinne mõisamajandus oli eelnevate sajanditega sarnaselt suuresti orienteeritud viljakasvatusele, hakati maa majandusliku kandevõime taastudes ning vene siseturu avamise järel üha rohkem tähelepanu pöörama viinatootmisele, mis lubas puhtalt tooraine müügist teenida tunduvalt suuremat kasumit.⁵⁴ Kuna viinatootmise puhul oli tegemist vaid

⁵⁰ Juhan Maiste, „Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18. sajandi mõisaarhitektuuris“, *Ehituskunst*, nr. 4 (1984), lk 45-49, 48.

⁵¹ Maiste, *Eestimaa mõisad*, 106.

⁵² Samas, 106-9.

⁵³ Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710-1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 123 -203.

⁵⁴ Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretäri Wilhelm Christian Friebe poolt tehtud arvutuste kohaselt maksis üks viinavaat umbes poole rohkem kui sama suur vaat vilja. Mati Laur, „Mõis ja talu“, *Eesti ajalugu. IV, Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia instituut, 2003), lk 165-179, 169.

rüütlimõisatele kuuluva monopoliga ning saadud kasumist riigimakse ei arvestatud,⁵⁵ tõusis aadelkonna majanduslik tase vaid mõnekümne aastaga mitmekordseks, luues aadliperekondadele 18. sajandi teisel poolel võimaluse asuma elama nii, nagu seda tehti samal ajal mujal Euroopas: pidada suurejoonelisi pidusid ning õhtusööminguid ning kanda viimse moe järgi valminud siid- ja sametrõivaid. Johann Christian Petri sõnadel oli „... elu mõisates organiseeritud nii kenasti, et lihtne on ära unustada linna ... Tervikuna elavad nad niisuguse hea maitse järgi, mis iseloomustab aadlit mujal maailmas. ... Kõik vajalik – maja, söögilaud, kaaslased ja teenijad, hobusekaarikud – rikastel aadlimeestel on kõik, ja kohe kindlasti mitte vähem kui nende kaasaegsetel Saksamaal...“.⁵⁶ Mõisaehituslikus arengus tähendas sissetulekute suurenemine ennekõike aga seda, et üksteise järel hakati välja ehitama sadu mõisaansambleid, mille puhul kajastusid järkjärguliselt vastava kümnendi moodsaimad kõrgarhitektuurilised ideed ning ansamblilised põhimõtted.

Aadlile osaks saanud idüllilisest eluviisist hoolimata jäi maaelu paradoksaalsel kombel aga esialgu paljudele mõisahärradele võõraks, kuna suurem osa aadlist veetis oma aja kas sõjaväelistel või riigiametlikel põhjustel oma maavaldustelt eemal suuremates linnades või hoopistükki õukonna juures Peterburis.⁵⁷ Nõrka isiklikku suhet maatükiga ei väljendanud mitte üksnes paljud ostu-müügilepingud, vaid ka „majaisandatekirjandusena“ (saksa keeles *Hausväterliteratur*) tuntud kirjandusžanr, mille eesmärgiks oli pakkuda suurmajapidamiste eesotsas seisvatele inimestele nõuandeid alates teenijatega suhtlemisest kuni aiakunstini välja. Mitmete sotsiaalajaloolaste poolt on kirjanduse kohaliku eripärana esile toodud selle orienteeritust mõisavalitsejatele ja muudele ametnikele, kes olid tegelikkuses mõisate käekäigu eest vastutavad, viibides tööliste igapäevaelu juhtidena mõisasüdametes ka päriselt kohapeal. Tihtipeale elasid aadliperekonnad oma maamõisates vaid suviti, pidades neid ajutisteks puhkepaikadeks, kuhu linnakärast põgeneda.⁵⁸

Olulise tõuke aadli elustiili muutustele andis kahtlemata 18. sajandi lõpukümnel alanud ning järgneva sajandi alguses tugevnenud majanduskriis, mis muutis mõisaomanikele vältimatuks

⁵⁵ Seppo Zetterberg, *Eesti ajalugu* (Tallinn: Tänapäev, 2011), 231.

⁵⁶ Petri, *Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland*, Theil 2, 362.

⁵⁷ Ajaloolase Seppo Zetterbergi andmete kohaselt moodustas 1762. aastal vene ohvitseridest rohkem kui veerandi baltisakslased või riigisakslased. Napoleoni sõdades osalenud 550 kindralist oli vähemalt 75 Balti kubermangudest ning samal ajal teenis armees ca baltisakslasest 800 ohvitseri. Zetterberg, *Eesti ajalugu*, 211.

⁵⁸ Maaelust eemale tõmbunud aadlit kritiseerisid aasta 1800 paiku nii siiakanti reisijad kui valgustatud koduõpetajad, kelle majaisandalik ideaal oli teistsugune kui see, mida nad Baltimaades nägid. Üldjuhul võis positiivsemaid kirjeldusi leida sealt, kus mõisa juhtis lehestunud naine. Vt rohkemat Ulrike Plath, „Vaikus „majas“. Majaisand, valitseja ja kultuurideülene ühiselu Baltimaade ökonoomilises kirjanduses 1750-1850“, *Autogenees ja ülekannet: Moodsa kultuuri kujunemine Eestis* (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2014), lk 26-63, 43-5.

enda senisest suurema sidumise maaga, otsides uusi võimalusi, kuidas perekonna valduses oleva mõisa sissetulekuvõimalusi mitmekesistada. Nii hakati justnimelt paljude mõisaomanike eestvedamisel kolmeväljasüsteemi asemel juurutama viljavaheldust ja kasvatama kartuleid, talupoegade tööjõu asemel võeti kasutusele esimesed viljapeksumasinad ning lisaks viinapõletamisest tekkinud praaga abil härgade nuumamisele hakati kasvatama ka meriino lambaid ning tõuhobuseid.⁵⁹

Ajastule iseloomuliku tihedama suhte kujunemisele oma kodukohaga aitas teataval määral kaasa ka vastava ilu- ja näitekirjanduse levimine, millele võis esimesi vihjeid leida näitekirjanik August von Kotzebue (1761-1819) näitemängudest „Die väterliche Erwartung, eine ländliche Familienscene in Estland“ (1789) ja „Die Zurückkunft des Vaters“ (1801) ning veelgi enam Matthias Thieli (1775-1843) kirjutisest „Unterhaltungen aus der vaterländischen Geschichte für die Jugend“ (1814), kus ta andis poeetilises vormis lugejale esmakordselt ettekujutuse eeskujulikust peremehest, kes mitte üksnes ei hoia heas korras oma mõisamajapidamist, vaid oli ka sügavalt juurdunud maasse, kus ta elas.⁶⁰ Olulisel määral suurendas isamaa armastust ka keisririigi võit Vene-Prantsuse sõjas, mille tulemusena kujunes 19. sajandi alguskümnenditest ajaperiood, mida tuntakse kui biidermeieri-ajastuna (saksa *Biedermeier*), mis tähendas justnimelt varasemaga võrreldes suurenenud kiindumust oma kodumaa ja teadmistehuvi Baltimaade ajaloo, kohalike inimeste ning kommete vastu.⁶¹

Suurenenud kiindumustunnet oma maavalduste vastu iseloomustavad hästi näiteks Esna mõisas toimunud muudatused, mil lehestunud pereema soovil korraldatud õnneloosi tulemusena oli maavalduse enda käsutusse saanud pere noorim poeg Alexander von Grünewaldt (1805-1886), kes pärast pikka õpinguperioodi pühendas perekonna majapidamise korrashoidmisele terve oma elu, asudes nii mõisasüdamesse kui ka ümberkaudsetesse taludesse ehitama paljusid uusi hooneid ning kasvatama tõulambaid ja hobuseid.⁶² Heal järjel oli mõis veel ka sajandi teisel poolel, mil majapidamise võttis üle tema poeg Walther Alexander (1843-1920), kes oli ka selle viimane omanik.⁶³

⁵⁹ Laur, „Mõis ja talu“, 170.

⁶⁰ Ulrike Plath, „Rändrahnud ja majaisandad“, *Vikerkaar*, nr 7-8 (Tallinn: 2008), lk 112-122, 118.

⁶¹ Plath, „Vaikus „majas“. Majaisand, valitseja ja kultuurideülene ühiselu Baltimaade ökonoomilises kirjanduses 1750-1850“, 43-45.

⁶² ERA.T-76.1.10636, Marta Männisalu, *Paide rajoon. Esna mõisa ajalooline õiend* (Tallinn: ENSV Riikliku Ehituskomitee Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut, 1980), 19-20.

⁶³ Eelneva sajandi alguses välja antud aadressraamatu kohaselt toodeti Esna mõisa piiritusetehases näiteks 1,2 miljonit pange puhast piiritust aastas. Oluline osa oli mõisamajanduses veel ka piimatoodangul, mida transporditi Peterburi turule. Vt rohkemat töö autori bakalaureusetööde käigus valminud koondandmestiku vahelehelte „Järvamaa“.

Mõiste „kodu“ või „kodumaa“ (saksa keeles *Heimat* ja *Heimatland*) ning soov oma perekonna maamõisas püsivamalt elada sai baltisakslaste seas seega kinnistuda alles siis kui sellest sai igapäevase töö koht⁶⁴ ning lisaks mõisnikuametile keskendumisele tekkis varasemaga võrreldes tihedam suhe ka ümbritseva looduskeskkonnaga, kuhu tunnetati end üha enam kuuluvat. Seega on mõistetav, et samasse ajaperioodi jäi ka mõisaehituslik tippaeg: pärast 19. sajandi keskpaika samasuguse aktiivsusega mõisamaju enam ei püstitatud⁶⁵ ning suuremad muudatused toimusid ennekõike kõrvalhoonete ehitamises, mille hulk kasvas sadadesse.⁶⁶

⁶⁴ Ulrike Plath, „Heimat: Rethinking Baltic German Spaces of Belonging“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, nr 3-4 (Tallinn: 2014), 56.

⁶⁵ Juhan Maiste, „Balti mõisapanteon“, *Eesti Kunsti Ajalugu*. 3, toim. Juhan Maiste (2017), 287.

⁶⁶ Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini* (Tallinn: Hattorpe, 2003), 11.

2. Puit mõisaehitusliku materjalina mõisaarhitektuuri kuldajastul

2.1 Puithoonete osakaal arhitektuuripildis. Arv ja levik

Nii nagu on juba antud uurimuse allikmaterjale tutvustavas alapeatükis esile toodud, pakuvad vaadeldaval ajaperioodil püstitatud puidust mõisahoonete koguarvu osas parima ülevaate Eestimaa kubermangu maamõõtja Samuel Dobermanni poolt loodud mõisakirjeldused, mis moodustavad ühe osa Eesti Ajaloomuuseumis asuvast viieosalisest kogumikust „*Topographische Nachrichten von Ehistland*“ (1797-99), kuhu kuulus lisaks eelpool nimetatule veel mitme erineva autori poolt loodud käsikirja. Kuigi ülejäänud käsikirjade põhjal loodi otsestest keisririigi huvidest lähtuvalt kubermanguatlas, mille juurde kuulus veel ka piirkonna majandusolusid ja geograafiat kirjeldav tekst,⁶⁷ alustati seejärel aga veelgi põhjalikuma versiooni koostamist, mis jäi teatavatel põhjustel pooleli. Samas on just valmimata atlase käsikirja puhul tegemist kogumiku kõige huvitavama materjaliga, milles on Dobermann üksikasjalikult kirjeldanud pea- ning karjamõisate ja külade asukohta, kasutatavate mõisa- ja talumaade ja metsade koosseisu, kütte- ja ehituspuidu, metsloomade, soode, jõgede-järvede ning kalastusvõimaluste olemasolu ning talupoegade majanduslikku olukorda ja koormisi. Lisaks on üles loetletud ka kõik tööstusotstarbega ehitised ning kirjeldatud ka nende ehitusmaterjali, sealhulgas ka mõisasüdamete keskmes paiknevaid peahooneid. Ainsana on kirjeldustest puudu vaid Järvamaa osa, mida pole mingil põhjustel käsikirja hulka lisatud.⁶⁸

Kõikide mõisakirjelduste läbitöötamise järel selgub, et 18. sajandi lõpuks oli Eestimaa kubermangu piiridesse kokku ehitatud 235 puidust mõisamaja, mis moodustasid kõikidest rüütlimõisate keskmes paiknevatest peahoonetest 58%. Kivimaterjali oli vaadeldaval ajaperioodil kasutatud 149 hoone ehitamiseks ning protsentuaalselt jäi see mõisaehituslikku tervikpilti arvestades vaid 37% juurde. Segaehitiste ehk hoonete, mille puhul oli kasutusel mõlemad ehitusmaterjalid, olemasolu võis välja lugeda vaid kahest käsikirjas esile toodud mõisakirjeldusest ning peahooned puudusid vähem kui veerandsajas mõisas, mis moodustasid toona üles loetletud maavaldustest vaid 5%. Piirkonniti oli puitmõisate osakaal suurim Virumaal, kus võis kokku lugeda 90 puit- ja 49 kivihoonet, ja Läänemaal, kus vastavad numbrid olid 77 ja 37. Võrreldes kahe teise maakonnaga oli Harjumaal aga kahe ehitusmaterjali

⁶⁷ Valminud kubermanguatlas sisaldas nelja erineva autori koostöö tulemusena valminud 31 käsitsi joonistatud ja koloreeritud kaarti ning plaani. Lisaks maakondlikele kaartidele, mis olid valmistatud teiste autorite poolt, koostas Samuel Dobermannil Eestimaa kubermangust 3 üldkaarti. Üks neist paikneb Tartus, ülejäänud aga Venemaa Riiklikus Sõjaajaloo Muuseumis. Ühtlasi on seal ka Eesti Ajaloomuuseumi kogudes asuva käsikirjakogu koopia. Troska, *Miks koostas S. Dobermann käsikirja „Topographische Nachrichten von Esthland. Lisandeid eesti kartograafia ajaloole*, 10-13.

⁶⁸ Samas, 4-5.

osakaal peaaegu võrdne: ühtekokku oli piirkonnas sajandi jooksul püstitatud 68 puidust ja 63 kivist mõisahoonet.⁶⁹

Ehkki küll järgnevalt loodud kubermangukaartide ning atlaste puhul samasugust kirjeldavat allikmaterjali ei koondatud,⁷⁰ on edasiste aastakümnete osas teataval määral võimalik teha järeldusi Georg Julius von Shultzi nooruspõlve memuaaridest „Die baltische Skizze oder fünfzig Jahre zurück“ (1857), kus autor annab teada, kuidas enamik baltisaksa aadli maamõisate keskmes paiknevatest esindushoonetest olid veel ka 19. sajandi esimesel poolel ehitatud puidust.⁷¹ Seega võib mõlema allikmaterjali põhjalt järeldada, et mõisaarhitektuuri kuldajastuks nimetatud ajaperioodil polnud puit mitte üksnes laialdaselt levinud, vaid moodustas põhiosa vaadeldaval ajaperioodil ehitatud mõisamajadest, sobitudes ühtaegu hästi villakultuurile keske *otiumi*-ideega ning aadelkonna suurenenud kodutundega, mille loomisel olid puidul kui ehitusmaterjalil põhjamaises kliimas tunduvalt suuremad eelised.

2.2 Arhitektuurigeneesi põhijooned aastail 1700-1850

2.2.1 Põhjasõjale järgnenud esimesed kümnendid

Nii nagu on seni kunstiajalookirjutuses korduvalt esile toodud, olid esimesed vaadeldaval ajaperioodil püstitatud mõisamajad väikesed ühekorruselised ehitised, mis sarnanesid suuresti juba Rootsi ajal püstitatutele. Gustav Ränki poolt kirjeldatud tavapäraseks kujunenud skeemi kohaselt paiknesid hoonete esi- ja tagafassaadis väikesed tahmased esikud, mis viisid hoone keskmes paikneva mantelkorstnani, mille ümber koondusid elatavad toad.⁷² Üldiselt oli hoonetele omane kõrge kelpkatus, mille nurkades võisid paikneda rehielamukultuurile omased unkaavad, mis tõid katusealale osale valgust ning katusematerjalina kasutati pilliroogu või õlgi

⁶⁹ Võrdluseks Jaan Kahkiga esineb tulemuste osas aga teatavaid erinevusi. Läänemaa osas on autor esile toonud arvud 87 ja 40, millest viimane kehtib kivihoonestuse kohta. Virumaal oli Kahki sõnul 99 puitmõisa ning 38 mõisamaja olid ehitatud kivist. Suurim vahe seisneb aga Harjumaal statistikas: autori sõnul paiknes piirkonnas vaid 39 puidust mõisahoonet ning nende mõisate, mille keskmes paiknevate härrastemajade ehitamisel oli kasutusele võetud kivimaterjal, jäi 64 juurde. Vt Kahk, Öpik, „Mõisate välisilme ja mõisnike elulaad“, 443. 19. sajandi keskpaigas paiknes Harjumaal aga 149 mõisa, mis sarnaneb rohkem antud magistritöös esile toodud mõisate arvule. Rosenberg, „Mõisate arv ja liigid XIII sajandist XX sajandi alguseni“, 15.

⁷⁰ Samast ajaperioodist pärineb näiteks krahv Ludwig August Mellini (1754-1835) Liivimaa atlas, ent sarnase iseloomuga kirjeldavat allikmaterjali, mis lubaks teha mõisaarhitektuuri ehitusmaterjalide osas paika panevaid järeldusi, aga atlase käigus ei kogutud. Samamoodi ei ole teada, et seda oleks tehtud ka Carl Gottlieb Rückeri või Johann Henrich Schmidt poolt loodud maakaardi koostamisel mõnikümme aastat hiljem. Vt rohkemat Endel Varepi artiklit ettekande põhjal valminud artiklit „L.A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloos. Ettekanne Loodusuurijate Seltsis Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures 15. veebruaril 1955“, EAA.F.5309.N3.S166, *Loodusuurijate selts Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures. Teaduslike tööde käsikirjad (üldkoosoleku ettekanne)*, köide nr. 2 (1955).

⁷¹ Dr. Bertram, *Der baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück. Drittes Bändchen*, 77.

⁷² Gustav Ränk, *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland* (Stockholm: Norstedt, 1971), 90, 96.

ning esifassaadis paikneva ukse kõrval paiknesid pimedada esiku valgustamiseks ka kaks väikest akent.⁷³

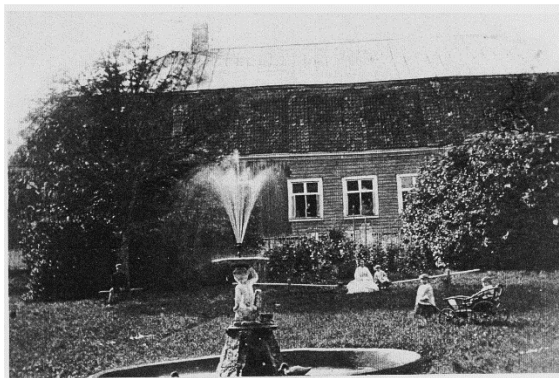
Keskvere mõisa peahoone otsa- (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1969) ja esifassaad

Vaid paarkümmend aastat pärast sõda võis aga puitarhitektuuris leida ka tunduvalt uuendusmeelsemaid lahendusi, mida on Georg Julius von Schultz kirjeldanud kui „hollandi stiilis hooneid“ (*in der holländischen Stil erbaut*), mis olid tema sõnul ka veel 19. sajandi keskpaigas ühed vanimad Baltimaade säilinud mõisamajad.⁷⁴ Nn hollandi tüüpi hoonetele oli iseloomulikuks kõrge murtud kaldenurgaga kelpkatus, mis oli kaetud punakate valtsimata katusekividega ning tavapäraselt olid hooned kaetud püstise laudistusega ning fassaadipinnal lisasid pidulikkust paariti asetatud pilastrid ja arvatavasti paiknesid hoonete nurkades ka lohepea kujulised veesülitid ning tuulelipud, mis sobitusid barokkstiilile omase paraadliku esteetikaga. Hollandi tüüpi majadeks nimetatud hoonete ehituslikku loogikat jätkasid veel sajandi keskpaigas mitmed erinevad näited (Albu, Jäneda, Audru, Sooru), mis ehitati hilisematel aegadel küll teataval määral ümber, ent säilitasid siiski põhijoontes oma esialgse kuju.⁷⁵

⁷³ Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 42-43.

⁷⁴ Dr. Bertram, *Der baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück*, 73.

⁷⁵ Heinz Pirang on Sooru mõisa peahoone liigitanud sajandi teise poole, tuues esile selle sarnasust mitmete teiste tänase Läti alal paiknevate mõisamajadega, ent raamatus kasutatud joonistus Johann Christoph Brotze (1742-1823) teosest „Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wappen“ viitab vanemale päritolule. Arvatavasti ehitati hoonet sajandi teisel poolel ümber, millele viitavad hoone esi- ja tagaküljel paiknevad pealeehitised. Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 49.

Lustivere ja Pornuse (EAA) mõisamajad

Rasina mõisa peahoone esi- ja tagafassaad (Herderi Instituut)

Osa sarnast tüüpi ehitistest oli välja ehitatud tiibhoonetega, millest parima näitena võib esile tuua 1730. aasta paiku püstitatud Rasina mõisamaja, mille põhikehandit iseloomustas lainelise viiluosaga keskrisaliit ning kaks esifassaadis paiknevat tiibhoonet. Lisaks põhikorrusele oli mõisamajas välja ehitatud ka katusealune osa, kus paiknesid väikesed tihedaruudulised aknad, mis olid nii esi- kui tagafassaadis kaetud voluudilaadsete äärislaudade ning segmentkaarsete frontoonidega.⁷⁶ Arvatavasti võis sarnaselt võis olla välja ehitatud ka varasem Puurmani mõisa peahoone, mida on iseloomustatud kui osaliselt väljaehitatud katusekorrusega ehitist, ent rohkemate allikmaterjalide põhjal on raske põhjalikumaid järeldusi teha.⁷⁷ Teadaolevalt omas esifassaadis kaht tiibhoonet ka Abja mõisa vana peahoone, ent kas see sarnanes eelpool kirjeldatule, on aga siiski keeruline öelda.⁷⁸

Põhjasõjale järgnenud kümnenditel püstitatud ehitiste hulka, mis erinesid tunduvalt rootsiaegsetest ehitustavadest, võib lisada ka Räpina ning Ervita, millest mõlemad olid pikad

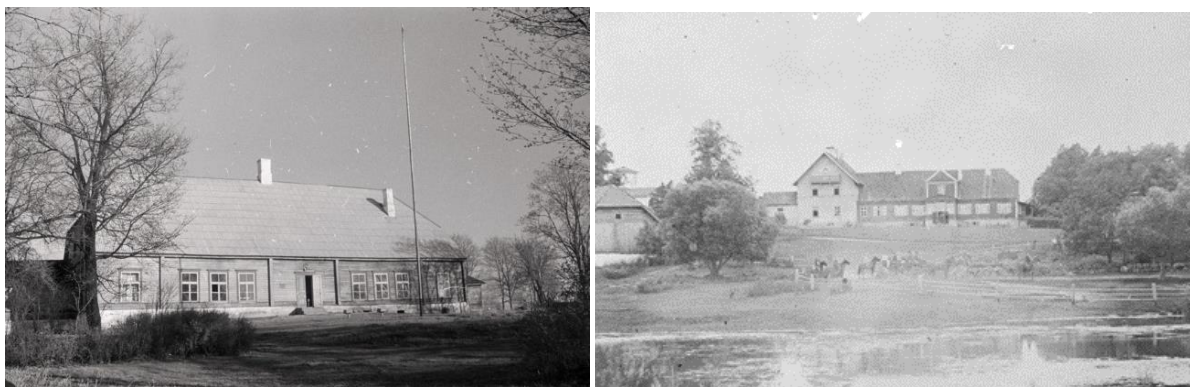
⁷⁶ Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 49.

⁷⁷ Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*, 77, 185.

⁷⁸ Hein, *Viljandimaa mõisad*, 30.

ühekorruselised mõisamajad, mille katuse alla mahtus väga palju erineva suurusega eluruumi, kus paiknes ka arvukalt kahhelahjusid.⁷⁹

Kui paljud sajandi esimestel kümnenditel püstitatud hoonete ehituslugu oli suuresti seotud valitsejate poolt oma väepealike või õukonnateenistujatele jagatud annetustega, võttis paljudes teistes kohtades, kus maa oli sõjategevuse käigus tugevasti kannatada saanud, ehitustegevusega alustamine aega rahvaarvu ning maa majandusliku kandevõime taastumiseni. Osa püstitatud ehitistest (Suure-Kõpu, Valgjärve, Vana-Võidu, Tahu) sarnanesid küll veel päris sõjajärgselt püstitatutele, olid paljud mõisamajad kasvanud oma gabariitidelt tunduvalt suuremaks, mis tähendas, et lisaks põhikorrusel kahekordistunud ruumide arvule ehitati hoonete otsafassaadidele ajutiselt kasutatavaid lakatube.

Ojasoo (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1965) ja Navesti mõisamaja (ERM)

Käru (EVM, Hanno Talvingu fotokogu, 1996) mõisa peahoone esi- ja otsafassaad originaalakendega (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1971)

Tavapäraselt järgisid püstitatud ehitiste aknad kindlat rütmi, olles kas kahe või kolme kaupa grupeeritud, märkides nii suuremate eluruumide olemasolu ning hoonete fassaadipinnale lisasid mänglevust prussid, mida asetati praktilistel kaalutlustel ka ehitiste nurkadesse. Theodor

⁷⁹ Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, 22, 32.

von Bernhardi sõnade kohaselt oli neil „Rootsi malli järgi ehitatud hoonetel kummaline eripära, mis puudutas just keldriruume. Läbi majaukse pääses eeskotta ja sealt sageli otse maja saali. Saali ukse ees oli aga põrandaluuk, mis viis keldrisse, ja saali ei pääsenudki teisiti kui ainult üle keldriluugi ... Selline imepärane asjade korraldus põhjustas vahel veidraid õnnetusi“.⁸⁰

2.2.2 Ehitustraditsioonid 18. sajandi teisel poolel

Kui 18. sajandi esimesel poolel oli mõisaehitus suuresti seotud kohalike ehitustraditsioonidega, oli August Wilhelm Hupeli sõnul 1770. aastail „enamik aadlimaju küll veel puitseintega, kuid nad on suuremad, maitsekamad ja mugavamad...“.⁸¹ Maitsekusele ja mugavusele tehtud viited olid kahtlemata seotud ajastu moodsamate stiiliarhitektuuriliste mõjude tugevnemisega, mis tähendas, et sajandi esimesel poolel püsinud traditsioonide asemel liiguti järgnevatel kümnenditel paljude mõisamajade ehitusel selliste lahenduste poole, mis mitte üksnes ei toonud endaga kaasa muudatusi välisarhitektuuri, vaid ka siseplaneeringusse.

Vao (erakogu) ja Riidaja mõisate peahooned

Võrreldes varasemate nn ürg- või põlisbalti (saksa *Urbaltisch*) tüüpi mõisamajadega oli mõisamajadele ehitatud tunduvalt suuremaid ukse, kus oli kalasabamotiivi kõrval oma koha leidnud barokk- või rokokoostiilile omased lopsakad vormid ning sepistatud uksekingid ja lukusildid, mis võisid kanda näiteks akantuslehemotiive (Vanamõisa). Tavapäraseks kujunes lai kahepoolne peauks, mis omas ülaosas valgmikku, tuues palju valgust siseplaneeringus oluliseks muutunud esikusse. Prusside järkjärguline kadumine nii hoonepinnalt kui selle nurkadest viitas aga omakorda ülesehituslikus tehnikas toimunud muudatustele ehk puhasnurga kasutusele võtmisele, mis tähendas ehitise jaoks vajalike palkide varasemast suuremat töötlemist.

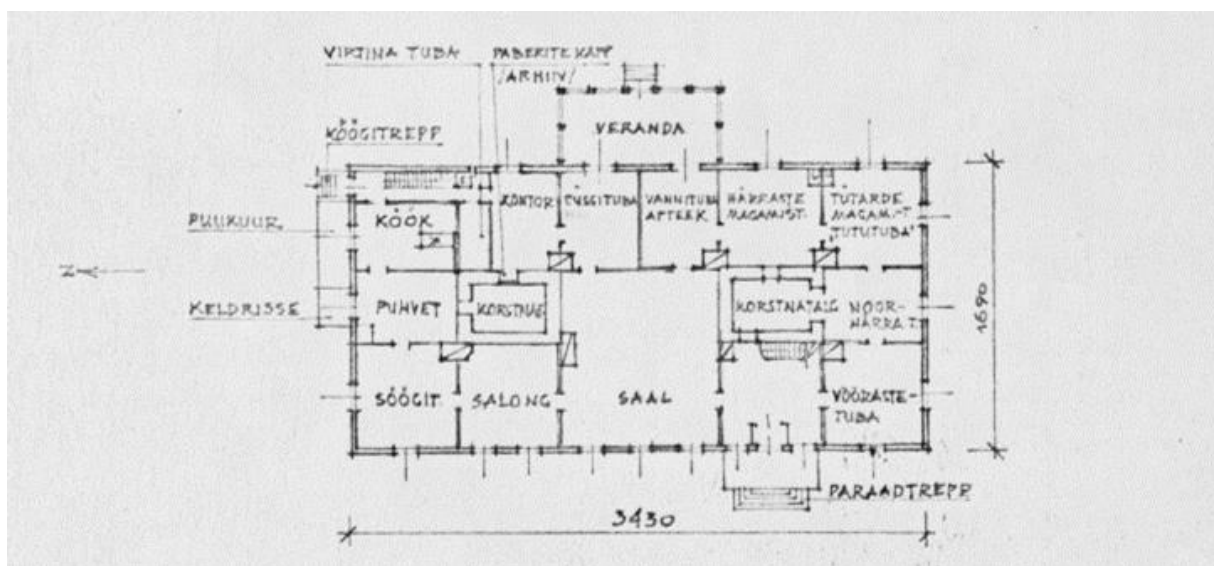
⁸⁰ Theodor von Bernhardi, *Jugenderinnerungen*, 89.

⁸¹ Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, Teil 2*, 318.

Kavastu mõisa esifassaad ja peasissekäik (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1960 ja 1966)

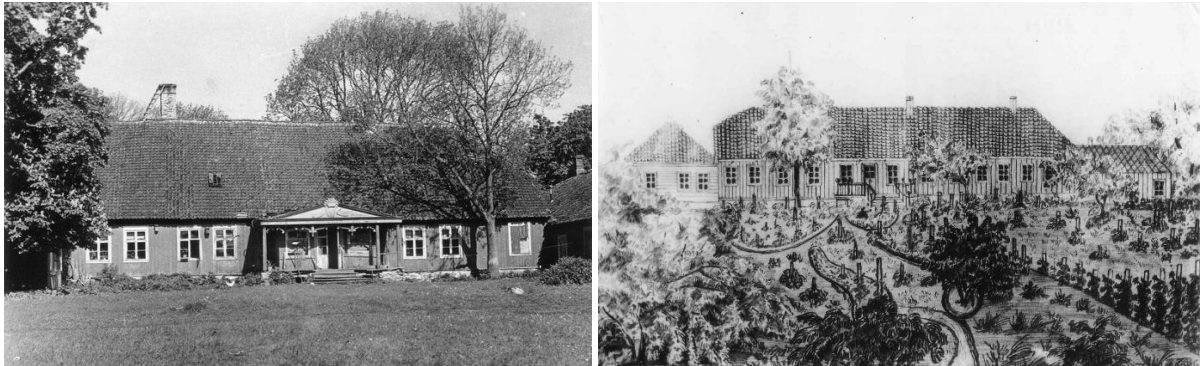
Ehkki küll paljudesse mõisasüdametesse püstitati tavapäraseks muutunud põhiplaaniga ehitisi, nihkus järgnevatel kümnenditel paljudel püstitatud mõisamajadel peasissekäik hoone parempoolsele osale, tuues seni tagaküljele jäänud saali hoopis esifassaadi. Üheks esimeseks sellesarnasteks hooneteks oli suure tõenäosusega Fockide perekonnale kuulunud Kavastu, kuhu ehitati 1770. aastate paiku kõrge murdkelpkatusega härrastemaja. Lisaks tegi ehitise eriliseks ka teadaolevalt Eestimaa puitmõisate seas teadaolevalt vähe kasutust leidnud voluutfrontoon, mis toetus ukse kõrvale asetatud pilastritele.

Kavastu mõisa peahoone põhiplaani (MKA, Kavastu ajalooline õiend, 1986)

Kompaktsete põhiplaaniga mõisamajade kõrval ehitati baroksetele põhiprintsiipidele omaselt ka härrastemajadele esi- või tagafassaadile tiibhooneid, millest esimeseks oli arvatavasti Baggehufwudtidele kuulunud Perila mõisa peahoone, mille fassaadipinnal olevad aknad ei järginud enam kindlaksmääratud rütmi, vaid juba sümmeetriat, mis leidis järgnevatel

kümnenditel koha ka mitmete teiste püstitatavate mõisahoonete juures. Esifassaadis eenduvate külgrisaliitidega ehitati välja ka Kõrgessaare mõisa peahoone, mida võib oma üldmuljelt liigitada barokkstiili hilisemate näidete hulka.

Kõrgessaare mõisamaja esi- ja tagafassaad (Hiiumaa muuseumid ning Haapsalu ja Läänemaa muuseumid)

Tavapäraseks muutunud poolkelpkatustega hoonete kõrvale kerkis samal ajal ka mitmeid mansardkatustega ehitisi (Särevere, Kuksema, Laagna, Roela), mille üldmulje oli aga tunduvalt madalam kui sajandi esimesel poolel püstitatud hoonete puhul, andes tunnistust üha tugevnevast klassitsismikaanonist. Lisaks asuti paljude mõisate härrastemajade katustele ehitama ka „pääsusilmaknaid“, mis kujutasid endast väikeseid segmentkaarseid aknaid, mille eesmärgiks oli elavdada katusepinda ning valgustada katusealust osa. Oma koha leidis püstitavate hoonete juures ka hammaslõikeline ehiskarniis, millega asuti peale räästaaluse kaunistama ka ehitiste aknaraame ning katusevormistusel domineerinud pilliroo ning õle asemel asuti üha enam kasutama laud- ning kivistatuseid.

Vana-Kirepi (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1967) ja Kaarli mõisa peahoone (Virumaa muuseumid)

Vastavalt hoone üldkehandis toimunud muudatustele ilmusid paljude mõisamajade peaukse vormistusse varaklassitsismile omased dekoratiivsed elemendid nagu meandrid, hammaskarniisid ning vanikud. Tavapärase skeemi kohaselt lisandus kolmeks tahveldisteks

jaotatud uksetiibadele ülaosas valgmikuala, kus kasutati kas rombi- või nelinurgamotiive ning samalaadselt võis uste lukusiltidelt üha enam leida antiikvaasidele sarnanevaid motiive.

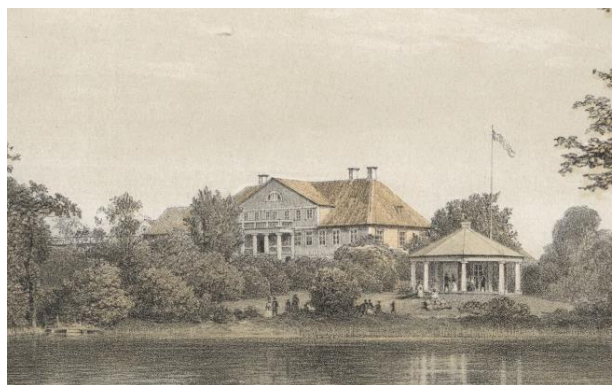
Arbavere ja Emumäe mõisamaja peauks ja Käända lukusilt (MKA, Veljo Ranniku fotokogu 1965 ja 1970)

Paljudest teistest ühekorruselistest ürgbaltlikke põhimõtteid järgivatest mõisamajadest eristusid otseste stiiliarhitektuuriliste ehitusvõtete poolest samal ajal Kuigatsi ja Kuusiku mõisate peahooned, mis on suure tõenäosusega püstitatud umbes kümne aastase vahega. Löwensternide perekonnale kuulunud maavaldustest esinduslikumana välja ehitatud Kuigatsi mõisa härrastemaja puhul oli tegemist küll segaehitisega, ent kuna selle põhilise ehitusmaterjalina oli siiski kasutatud puitu, sobib see siiski puitarhitektuuris toimunud ehituslike arengute illustreerimiseks. Hoone kujutas endast kompaktse põhiplaaniga mõisamaja, mida liigendasid igast küljest kolossaalorderis pilastritega keskrisaliidid ning veel barokkstiilile omase lopsaka vormiga mansardkatus, kus paiknesid kolmnurkfrontooniga vormistatud katuseaknad. Ehkki Kuusiku mõisa peahoonet on hilisematel aegadel mitmel korral ümber ehitatud, oli ka selle puhul tegemist sarnase vormikeelega hoonega, millel paiknesid esifassaadi mõlemal äärel veel lisaks kaks madalat väljaehitust, kus uksetiibasid eraldas valgmikuosast hammaslõikeline karniis ning peenelt vormistatud munavööt.

Kuigatsi (1770ndad) ja Kuusiku (1780ndad) mõisate peahooned (erakogu)

18. sajandi viimasel kahel kümnendil asuti kahe erandnäite kõrvale püstitama ka teisi mõisamaju, mille keskosa oli teise korruse ulatuses osaliselt välja ehitatud ning kroonitud kolmnurkse frontooniga, kuhu asetati tavapäraselt väike segmentkaarne aken. Arvatavasti oli üheks esimestest sellesarnastest Liphartide perekonnale kuulunud Raadi mõisa peahoone, mis olevat seniste andmete põhjal 1783. aastaks ümber ehitatud juba varasemalt sama koha peal paiknenud härrastemajast.⁸² Olenevalt ehituslikest ambitsioonidest olid pealeehitisega mõisamajadel tihti peale katusepinna ehitatud ka suuremaid katuseaknaid, mida võidi veel vormistada baroksetele vormikaanonitele vastavate ehisdetailidega (Uue-Varbla). Tavapäraselt paiknes sellist tüüpi mõisamajadel peauks kas hoone keskosas või paremal küljel, mis jättis esifassaadil juba eespool kirjeldatud skeemi kohaselt koha ruumikale peosaalile. Oluliselt palju kaasajastati teise korruse osalise väljaehitamisega ka paljusid varasematel kümnenditel valminud mõisamaju, millest kõige varasemateks näideteks on Heinz Pirang pidanud Mohrenschildidele kuulunud Ristit ning Pilar von Pilchaude omandisse läinud Audrut.⁸³

Raadi (TÜR, Georg Friedrich Schlateri gravüür, 1830-40) ja Pühajärve (TÜR, Louis Höflingeri gravüür, 1860)

⁸² Maiste, „Mõisaarhitektuuri valgustusajastu valguses“, 36.

⁸³ Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 48.

Uue-Varbla (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1963) ja Kehra mõisate peahoone (ERA)

2.2.3 Ehitustraditsioonid 19. sajandi algusest sajandi keskpaigani

Mõisaehituslikul kõrgajal, mida on Heinz Pirangi sulest ilmunud esimese Baltimaade mõisaarhitektuuri käsitleva koguteose ilmumisest saadik määratletud aastaga 1800⁸⁴, lisandus keskse risaliidi laadi pealeehitisega hoonetüübi kõrvale härrastemaju, mis järgisid juba varasematel kümnenditel mõisaarhitektuuris kodunenud ehitustüüpi, kus pidulik peasissekäik paiknes kas hoone esifassaadi ühel küljel või hoopistükis päris otsafassaadil (Asuküla, Rootsiküla). Sarnast tüüpi puidust mõisamajade puhul eristusid teistest tunduvalt Riguldi, mille keskossa oli asetatud madal kolmnurkfrontoon ning Põlula ja Vaeküla, millel paiknesid esifassaadis kaks põhikorpusest kergelt eenduvat külgrisaliiti. Stackelbergidele kuulunud Põlula oli sealjuures aga varasemalt püstitatud ühekorruselise hoone ümberehitus, millest andis selgelt märku ehitise keskossa alles jätud massiivne mantelkorstnapiip.

Vaeküla (MKA, Jaan Vali fotokogu, 1991) ja Põlula (EKM, Sophie von Ungern-Sternbergi joonistus, 1849)

⁸⁴ Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 12.

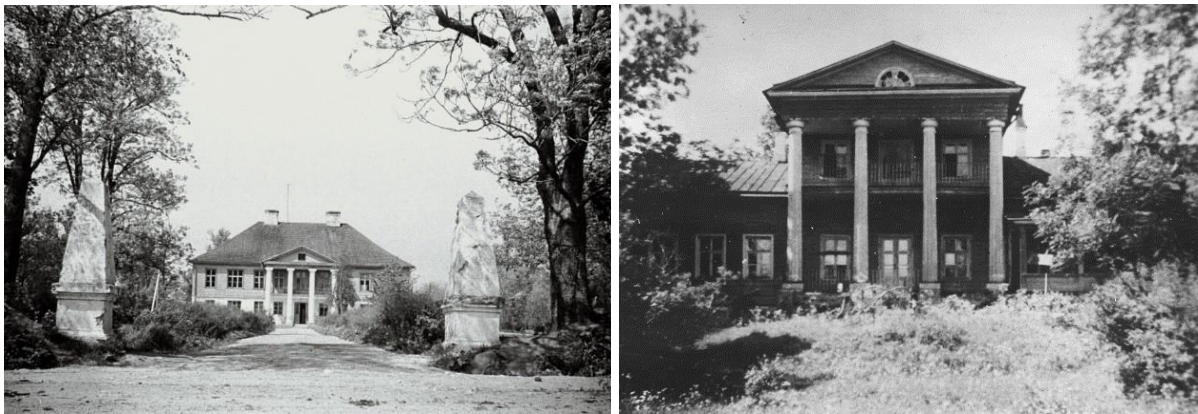
Klassitsismikaanoni süvenedes hakati paljude järgnevalt püstitatud mõisamajadele ehitama madalaid kelp- ja poolkelpkatuseid, millele lisandus sajandi kolmandast aastakümnest ka viilkatus, kus ehitusmaterjalina võeti kasutusele plekk. Madalate katuste kõrval kujunesid veelgi olulisemateks ehituslikeks elementideks kolmnurkfrontooniga portikused, mis toetusid kas neljale kivist Toscana sambale või hoopistükkis lihtsatele puidust taladele. Üksikud neist olid ka külgedelt klaasitud, meenutades üldmuljelt lahtiseid verandasid (Tarvastu, Krüüdneri, Koonu), mis saavutasid populaarsuse sajandi teisel poolel neostiilide kodunedes. Oma paraadlikkuse tõttu kujunes sammasportikuste kasutamine balti aadli mõisaehituspraktikas aga niivõrd levinud võtteks, et sellega hakati kaunistama ka varem valminud mõisamaju (Pala, Roosna, Võhmuta).

Paljudest teistest madalatest ühekorruselistest ehitistest eristus Stackelbergide perekonnale kuulunud Türsamäe, mis kujutas endast 1832. aastaks välja ehitatud kahekordse keskosaga härrastemaja, mille esifassaadi keskmes paiknes seinapinnast kergelt eenduv neljale massiivsele kolossaalorderis sambale toetuv portikus. Samalaadseks erandiks võib puitmõisate tervikpilti arvestades pidada ka Penijõe mõisa peahoonet, mis oli paar aastat hiljem ümber ehitatud varasemast ühekorruselisest härrastemajast. Võrreldes esimesega, mille kohta võib kasutada Georg Julius von Schultzi poolt sel ajaperioodil püstitatud mõisamajade iseloomustamisel esile toodud õhulisust ja kergust,⁸⁵ mõjus Penijõe aga tunduvalt raskepärasemana, sarnanedes pea poolsada aastat varem püstitatud hilisbaroksete kivehitistega.

Einmanni (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1971) ja Kokora mõisa (1830-40ndad) peahoone (erakogu)

⁸⁵ Dr. Bertram, *Der baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück*, 77.

Penijõe (MKA, Veljo Ranniku fotokogu, 1964) ja Tüksamäe (ERM) mõisamajad

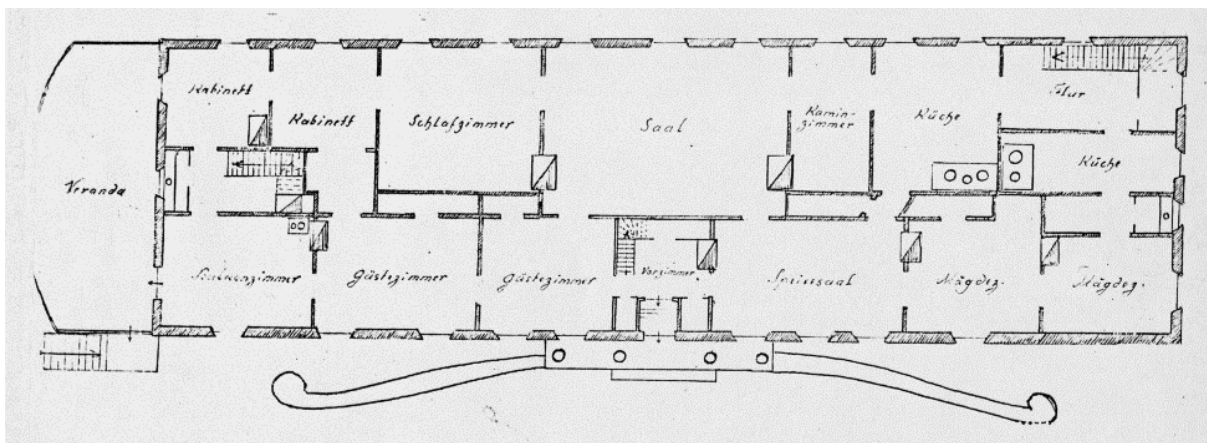
Lisaks portikustele asuti paljudel varasematel kümnenditel püstise laudistusega hoonetel kasutama horisontaalset, mille nurgad kaeti kas liseenilaadsete kattelaudade, pilastrate või üksteise kohale erineva pikkusega asetatud väikeste puittahvlitega, mis meenutasid juba renessansiaja arhitektuurialastes väljaannetes populaarseks viimistlusmeetodiks kujunenud rustikat. Sarnaselt muutustega fassaadivormistuses hakati paljude aadlimõisate keskmes paiknevatel härrastemajadel välja vahetama ka varasemaid tihedaruudulisi aknaid, mis jäeti mõnikord alles otsafassaadile, kus paiknesid ajutiselt kasutatavad lakatoad (Käru, Suure-Rõude, Kavastu). Kuigi üldiselt akende vormistusele niivõrd palju rõhku ei pööratud, leidsid üksikute mõisamajade ehitusel kohti ka konsooltaladele toetuvad profileeritud karniisid ja väikeseid kolmnurkfrontoonid (Pivarootsi, Tagavere, Kokora, Ohukotsu).

Hoone keskmes paikneva peaukse vormistuses püsisid veel 19. sajandil püstitatud ehitistel osaliselt edasi varaklassitsistlikud motiivid, mis asendati aja jooksul välja hammaskarniiside, guttulite ja teemantkvaadritele sarnanevate ehisliistudega. Võrreldes aga paarkümmend aastat varem püstitatud mõisamajadega raamistati tavaliselt kaheks tahveldiseks jaotatud tiibuksed jõuliste pilastrate ning nende kohal paikneva karniisiga, mis rõhutas peasissekäiku kui hoone kõige pidulikumat osa, kus paiknes ka ukseesist valgustav latern.

Einmanni, Esna, Jürsi ja Koonu (MKA, Veljo Ranniku fotokogu 1974 ja 1976) mõisate peakused

Olulisim muudatus toimus Baltimaade mõisaehituslikul kõrgajal püstitatud ehitiste puhul aga põhiplaanis, kust kaotati seni püsinud mantelkorstnate süsteem, mille asemel võeti kasutusele tunduvalt vähem küttematerjali nõudvad ahjud, mida paigutati igasse igapäevaselt kasutatavasse ruumi. Katusepinnal kõrguvad korstnapüübud kaunistati tihti peale hammaslõikelise motiiviga, mida järgiti ka hoone räästaaluse osa või esifassaadi keskmes paikneva portikuse vormistamiseks. Osadel juhtudel (Ohukotsu, Kokora) lisati katusele ka juba varasematel aastakümnetel rakendust leidnud pääsusilmaknaid.

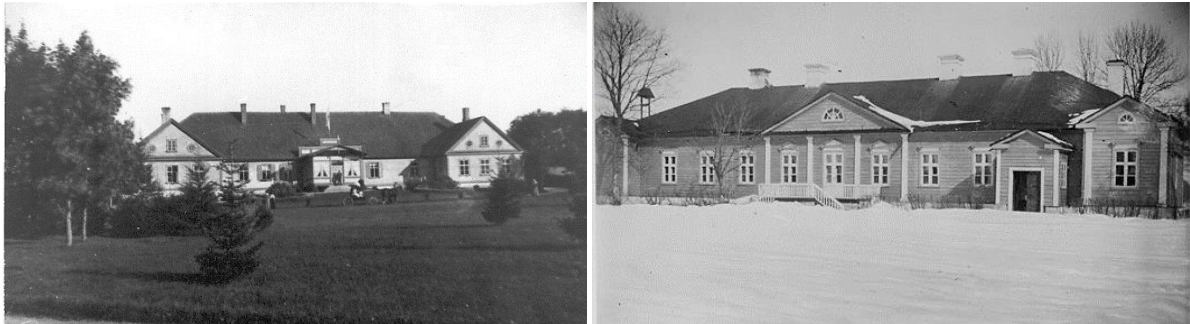

Einmanni mõisamaja (1821) põhiplaani Erik Thomsoni mälestuste „Korps. Ein Herrenhof in Estland im Wandel der Zeiten“ järgi⁸⁶

19. sajandi keskpaigas liitus paljudele kompaktsetele puithoonetele Wistingshausenite perekonnale kuulunud Sõtke, mis oli ainus klassitsismiajastul püstitatud puidust mõisamaja, mille esifassaadis paiknesid kaks külgrisaliiti, mis olid sarnaselt hoone keskosale kaunistatud

⁸⁶ Erik Thomson, *Korps. Ein Herrenhof in Estland im Wandel der Zeiten* (1986).

madalate kolmnurksete frontoonidega. Ainulaadseks tegi ehitise ka pilastrate kasutamine fassaadipinnal, mis olid puitmõisate puhul tavapäraselt asetatud vaid hoonete nurkadesse. Suure tõenäosusega lisati umbes samal ajal külgnevad risaliidid ka Tilsis mõisamajale, ehkki hoone keskosas asetati astmikfrontoon, mis jäi Eestimaa rüütlimõisate keskmises paiknenud puidust mõisahoonete ehitamisel haruldaseks võtteks.

Tilsi (VM) ja Sõtku mõisa härrastemajad esifassaadilt vaadelduna (ERM)

Paljude aadliperekondade maavaldustel püstitati aga veel mitmeid pealeehitistega mõisamaju (Triigi, Tsooru, Valguta, Uusna), ent võrreldes paarkümmend aastat varem ehitatud härrastemajadele oli neil kadunud kõrged baroksed katused. Stackelbergidele kuulunud Pagari mõisamaja, mida võib juba liigitada hilis- või järelklassitsismi perioodi, omas hoone keskosas pikiteljega risti aga nii esi- kui tagafassaadil pealeehitisi, mis olid väljaehitatud teise korruse ulatuses vormistatud pilastrate ja hammaslõikega. Üheks viimaseks klassitsismi väljenduseks võib lisaks Pagarile pidada ka Jootme mõisa härrastemaja, mis oli taaskord Eestimaa puitarhitektuuris erandlikuna mõjuv kahekorruseline hoone, mille keskmises paiknesid malmist komposiitkapiteelidega kolossaalorderis sambad, mis toetasid ehitise katusel kõrguvat kolmnurkfrontooni. Härrastemaja mõlemal korrusel paiknevad aknad olid klassitsismikaanonile vastavalt sama suured ning asetatud üksteisega sümmeetriliselt.

Jootme mõisamaja otsafassaad (TÜR, Friedrich Wolff-Lettini fotokogu, 1923) ja esikülg (Tapa muuseumid)

Pagari mõisamaja esikülg ja otsafassaad Stackelbergide perekonna vapiga (ERM)

3. Puitmõisate ehituslikku arengut mõjutanud tegurid

3.1 Traditsioonilised ehitustavad ja kohalikud käsitöömeistrid

Sarnaselt muutustega poliitilises sfääris leidsid 18. sajandi esimestel kümnenditel muudatused ka ühiskonna sotsiaalses koosseisus, mil Baltimaade linnadesse jõudis mitmeid ametialase väljaõppega meistermehi, kelle hulgas oli nii seppi, tislereid kui tellisepõletajaid, müürseppi ja ehituspuseppasid.⁸⁷ Enim rakendust leidsid meistermehed vaid nendes piirkondades, kus aadel oli saanud valitsejatelt lisatuluseid ning muudes piirkondades nähtud arhitektuurivormid panid tahtma midagi, mis sarnanes rohkem mujal Lääne-Euroopas aadlile osaks saanud eluviisile.⁸⁸ Suuremas osas mõisates oli küla- ning mõisaehitus seotud ning see tähendas peamiselt seda, et ehitustegevust suunasid põlvest põlve edasi pärandatud teadmised ja oskused, ehkki juhuti võis maalt leida linnakäsitöölisi, kelle teostada jäid tööd, mis jäid nii omaenda mõisatalupoegade kui ka külakäsitööliste pädevusest välja.⁸⁹ Tihenevad sidemed linnades elavate ametimeestega soodustasid aga linnakaupade ja sealt saadud tööriistade levimist: osteti nii tisleri- ja sepatööriistu, mille hulka kuulusid puurid, saed, hõõvliid ja haamid.⁹⁰

Arvestades fakti, et suurem osa sajandi esimesel poolel püstitatud ehitistest oli kerkinud tsaari annetuste toel, võis olla tööl palju rohkem professionaalseid ehitusalaga seotud meistreid, keda pole olnud seni võimalik arhiiviallike põhjal tuvastada. Kõikidest mõisamajadest on võimalik esile tuua vaid Johann Georg Keisrit, kes ei vastutanud üksnes Löwenwoldede Räpina mõisa härrastemaja, vaid ka teiste ansamblisse püstitatud ehitiste valmimise eest.⁹¹

Stiililiste eeskujudena võidi sajandi esimesel kümnenditel arvatavasti paljuski eeskuju võtta Peterburist ning selle ümbrusesse ehitama hakatud ehitistest, kust linna peamise arhitekti Domenico Trezzini (1670-1734) kavandite põhjal ehitati palju uusi ehitisi, mis oma arhitektuurikeelelt lähtusid juba renessansiaja arhitekti Sebastiano Serlio (1475-1554) arhitektuurialase teose „I sette libri dell’architettura“ (1537) poolt esile toodud ehituslikele

⁸⁷ Ants Viirese sõnul oli Eestimaa adramaade revisjonides märgitud vene puuseppi juba aastal 1732. Viires, *Rahvapärane puutööndus*, 11. Niina Raidi sõnul oli näiteks juba Tartu linna hingekirjas ehitusmeistreid teada juba 1720. aastatest. Väikegildi kuulusid nii müürsepad, puusepad, ehitusmeistrid, tislereid ja treialid. Niina Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist 19. sajandini* (Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, 1987), 10.

⁸⁸ Jüri Linnuse andmeil viibis Albu mõisas pikemalt kaks vene puusepa peret, kes mitte üksnes ei osalenud mõisamaja ehitusel, vaid täitsid ka teisi omanike ehitusprojekte. Üheks sellisteks oli Magnus Wilhelm von Nierothi (1663-1740) rüütliakadeemia. Vene ehituspusepp Timmofe Dimitro oli Räpina mõisas tööl 15 aastat. Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 97-8.

⁸⁹ Viires, *Eesti rahvapärane puutööndus*, 205.

⁹⁰ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 20.

⁹¹ Maiste, *The Concept of Russian Architecture in the Baltic Provinces Between the Great Northern War and the Cosmopolitanism of the 19th Century*, *Baltic Journal of Art History*, nr. 17 (2019), lk 85-150, 116.

põhimõtetele.⁹² Lisaks linnades ehitatavatele näidetele lisasid oma osa tüüpfassaadid, mis olid vastavalt tolleaegsele seisuslikule ühiskonnale vastavate põhimõtetega planeeritud. Pealinnas nähtu ning sealt tulnud otseste arhitektuuriliste impulsside kõrval ei saa samas ka välistada mõjusid Rootsist, kus püstitatavate ehitiste juures olid juba eelnevatel kümnenditel kasutusel olnud hollandi arhitektide arhitektuurilaseid teoseid, kellest suurima menukuse oli saavutanud Philips Vingboons (1607-78).

3.2. Uued suunad ehk valgustus mõisaehituses. Sisserändajad ja kohaliku käsitöömeistri ametioskuste õppimine

18. sajandi teisest poolest liikus Baltimaadesse aga veelgi rohkem seotud käsitöölisi, kes tõid endaga kaasa uusi ehitustehnilisi oskusi ning esteetilisi tõekspidamisi, mis leidsid ka teistes samal ajal püstitatud ehitistes üha selgema väljenduse. Sisserännanud oskustööliste seas oli palju vene rahvusest töölisi, kelle arv kasvas sajandi esimese poolega mitmekordseks,⁹³ ent veelgi olulisemal määral suurenes saksa käsitööliste osakaal, millele andis peamise tõuke Mecklenburgi, Pommerit, Saksimaad ja Sileesiat tugevalt laastanud Seitsmeaastane sõda (1756-1763), mis sundis sealsetel meistritel leidma uusi võimalusi, kuidas ametialast teenistust leida.⁹⁴ Võimalik, et suur osa saksa oskustöölistest plaanis esialgu liikuda Peterburi, ent jäid püsima siinsetesse mõisatesse,⁹⁵ kus ehitustegevuse intensiivistudes vajati üha rohkem professionaalseid töölisi, kes olid võimelised täitma aadelkonna soove ja vajadusi. Kahtlemata võidi Läänemere põhjapoolsematele aladele liikuda ka rahalistel kaalutlustel: nimelt maksti August Wilhelm Hupeli sõnadel saksa käsitööliste tehtava töö tegemise eest viis korda suuremat tasu kui seda tehti Saksimaal.⁹⁶

Jüri Linnuse andmeil oli aadlimõisates enim sakslastest tislereid, kellest võib antud uurimistöö kontekstis esile tuua Vana-Virtsu mõisas tööd teinud Carl Gustav Paulsoni, Perilas töötanud Johann Christoph Hirschmanni, Emumäel viibinud Johann Michel Graffi ning Kaarli mõisas

⁹² Maiste, *The Concept of Russian Architecture in the Baltic Provinces Between the Great Northern War and the Cosmopolitanism of the 19th Century*”, 90-91.

⁹³ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 92.

⁹⁴ Juhan Maiste, *Refuugium. Kodu Toomi varjus. Aadlipaleed Kiriku 2 ja 4. Toompea sajandeis* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 2018), 113.

⁹⁵ Ühe sellise kindla näitena võib näiteks esile tuua Johann Wilhelm Krauset, kelle algne eesmärk oli liikuda Peterburi. Sarnase plaaniga oli olnud ka Carl Ludwig Engel, kellest sai hiljem Helsingis paiknevate klassitsistlike ehitiste peamine arhitekt. Vt Juhan Maiste, *Tuldud teed tagasi* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002).

⁹⁶ Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (1777), 6. Palgalistel põhjustel rändas siiakanti näiteks ka koduõpetajaid (saksa *Hofmeister*). Vt rohkemat Inderk Jürjo raamatust „Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18. – 19. sajandil“ (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011).

viibinud Frans Heinrich Awerschelpi. Rahvuselt oli tellisepõletajatest enim venelasi ning müürseppadest sakslasi.⁹⁷

Sageli tõi maale tööle läinud meister kaasa ka oma tööriistad ning see lõi külakäsitöölisele võimaluse jälgida väljaõppinud mehe tööd lähemalt ning omandada tema oskusi.⁹⁸ Lisaks võidi mõisa kulul saata talupoegi õppima ka teistesse mõisatesse, kus viibis rohkem käsitöölisi või rajatud töökodasid, kus oli võimalik professionaalsetele ametimeestele pidevamalt tööd pakkuda. Parima sellesarnase näitena võib esile tuua Kõrgessaare mõisas oli üles seatud puutöö- ning sepikoda, kus õpetati uste, aknaraamide, paneelide, laudade-toolide, riidekappide ja kummutite tegemist.⁹⁹ August Wilhelm Hupel, kes kohaliku tööjõu kasutamisse suhtus küll teatava reservatsiooniga, pidas mõisa oma jõudude kaasamist üldjoontes siiski positiivseks, kuna talupoegade seast võrsunud meistrite kaasamine võimaldas säästa vahendeid, mis sellisena oli toona kooskõlas ökonoomsust propageerivate tavadega.¹⁰⁰ Nii soovitas ta ka saata õpipoisse ka suurematesse linnadesse või siis Peterburi,¹⁰¹ millest viimase osakaalu on aga paraku raske lõpuni kindlaks määratleda.

Jüri Linnuse andmeil oli enim eestlastest käsitöölisi tislerite seas, kuna ehitusalaga seotud käsitöölised peatusid piirkonnas harilikult vaid ühe hooaja, ent siiski võis ette tulla ka erandeid. Nii on teada, et 18. sajandi lõpuveerandil oli Kuusiku mõisas tegev vabakslastud eesti soost talupoeg Mart, kes tõsis sealse tüübilt vanabaltiliku, kuid arhitektuurikeelelt juba uue ajastu vormirepertuaari poole vaatava mõisamaja põhiliseks ehitustööde juhatajaks. Võimalik, et meister rändas ka teistesse mõisatesse, näiteks Kehrasse, kus kerkis tüübiliselt sarnane mõisamaja, ent kuna samasuguse nimega puutöölisi oli palju, ei ole fakti aga paraku lõpuni võimalik kinnitada.¹⁰² Müürseppadena on eestlaste seast võimalik esile tuua Suure-Kambja mõisa juurde kuulunud Hindrichi, kes leidis hiljem tööd Tartus.¹⁰³

⁹⁷ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 91-93.

⁹⁸ Samas, 51.

⁹⁹ Juhan Maiste, „Hiiu-Suuremõisa and Kolga. Two Manor Ensembles of the De la Gardie and Stenbock Families in the Mirror of the 17th – 18th Century Noble Culture”, *Baltic Journal of Art History*, nr. 22 (2022), lk 71-141, 118-119.

¹⁰⁰ Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, Band I* (1774), 558. Vt ka Indrek Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737-1819 (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), 187 ja Viires, *Eesti rahvapärane puutööndus*, 215.

¹⁰¹ August Wilhelm Hupel, *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehistländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten; darinn zugleich Ergänzungen zu Fischers Landwirtschaftsbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden* (Riga: J. F. Hartknoch, 1796), 196.

¹⁰² Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 95. Vt ka ERA.T-76.1.13254, Epp Kangilaski, *Komplekssed teaduslikud uuringud. Rapla maakond, Kuusiku mõisaansambel. Ajalooline õiend* (1992), 13.

¹⁰³ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 91-93.

3.3 Professionaalsed meistrid ja mõisnik kui ehituspatroon

Ehitustegevusega seotud töölistest olid 18. ja veel 19. sajandil kõige tähtsamateks ehitusmeistrid ja müürseppmeistrid (saksa *Maurer*), kes mitte üksnes ei joonistanud välja ehitatava hoone põhiplaani,¹⁰⁴ vaid olid sageli ka ise ehitustööde tegijad ning rajasid hoonele vundamendi, võlvisid keldri, ehtasid tulemüüri ja mantelkorstna ning katsid maja katusega ja paigaldasid ehitisse trepid.¹⁰⁵ Jüri Linnuste andmeil oli sõnaga „ehitusmeister“ märgitud Moe mõisas töötanud Johan Peter Gerlachi, kelle kohal viibimisest annavad tunnistust ka lähedalasuvast Ambla kiriku kirikuraamatusse lapse ristimisega kirja pandud andmed.¹⁰⁶ Eestikeelsete mõisamonograafiate põhjal selgub, et vaadeldaval ajaperioodil oli Liphartide perekonnale kuulunud Raadi mõisas sama ametikohta täitnud keegi prantslane Fanquet või Tanguet¹⁰⁷ ning Karlovas oli tööle rakendatud Johann Gabriel Sigfried Kranhals (1760-1845), kes arvatavasti oli ka Eestimaa ühe varasema klassitsistliku mõisahoonena, Järvamaal paikneva Norra mõisamaja, ehituskavandi ja arhitektuurilise kontseptsiooni autoriks.¹⁰⁸ Mitmetest mõisates tööl olnud müürseppmeistritest on nimeliselt võimalik esile tuua Tallinna Toomgildi vanemat Johann Paul Dürschmidt, kes leidis vastava ametikoha Bergide juures Roelas ning Johann Gottlieb Waltherit, kes seostub Pagari mõisa varasema puidust peahoonega. Suure tõenäosusega tähistas ehitusmeistrite ja müürseppmeistritega sarnast ehitustöölist ka ehituspuusepa (saksa *Zimmermann*) amet, kellest on konkreetselt võimalik vaid esile tuua vaid üht vene rahvusest meest Michail Firsoni, kes oli Kadrioru lossi remontimistööde lõppedes püsivama töö otsimise järel leidnud uue ametikoha kubermangu pealinnast vaid mõnikümmend kilomeetrit väljaspool paiknevas Perilas.¹⁰⁹

Ehkki küll adramaarevisjonidesse ja hingeloendusse ei kirjutatud alati kõiki oskustöölisi ehitustegevuse ajutise loomu tõttu üles, on võimalik, et Eestimaa puidust mõisamajade kavandamisel osales rohkem professionaalseid meistreid kui seda on käesolevas uurimistöös kasutusele võetud allikmaterjalide põhjal olnud võimalik tuvastada. Samas ei saa siiski ka välistada, et nimele vähesus võib teatava piirini tähistada ka tegelikku olukorda: ajastule omaselt võis paljude mõisate härrastemajade ehitamisel arhitekti rolli võtta enda kanda

¹⁰⁴ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 95.

¹⁰⁵ Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist 19. sajandi keskpaigani*, 10.

¹⁰⁶ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 96.

¹⁰⁷ Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, 36.

¹⁰⁸ Hein, *Eestimaa mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*, 32. Samas on aga arvatud, et Kranhals rakendati mõisaehituse ümberkorralduste ehk keskse kivist risaliidi ning juurdeehituse püstitamise raames, mis veel hiljem ümber ehitati. Vt rohkemat Muinsuskaitseameti kodulehelt Karlova mõisa peahoone mälestiste kirjelduse lehelt: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=7101>.

¹⁰⁹ Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 93-97.

mõisaomanik ise, joonistades oma perekonna maamaja püstitamiseks vaja mineva ehitusjoonise ise valmis. August Wilhelm Hupeli sõnul oli „... siinse aadli hulgast tõusnud mehi, kes kaunile ehituskunstile pühendudes on püüdnud selle reeglitesse ka hoolikalt süveneda. Nende poolt püstitatud hooned või vähemasti need joonised, mis nad on teinud nii enese kui ka teiste tarbeks, tunnistavad ühtaegu peent maitset kui ka suurt asjatundmist...“¹¹⁰

Kuna alates Rootsi ajast vajas riik oma teenistusse ka ehituskunsti tundvaid ametnikke, oli suurem osa aadlist saanud ohvitserikarjääriks valmistades ettevalmistuse kindlusehitiste rajamise alal, oli oskusi hiljem võimalik edukalt kasutada ka omaenda elumaja väljaehitamiseks.¹¹¹ Võrreldes kindlustusehitistega oli ühe puidust härrastemaja põhiplaani välja joonistamine mõnevõrra lihtsam ülesanne, mida takistasid peamiselt vaid omaenda soovid ja majanduslikud võimalused. Märkimisväärsete näidetena võib esile tuua Staelide perekonnast võrsunud vendi Jacobit (1628-1679) ja Johanni (1699-1755), kelle loomingu hulka on nimetatud mitmeid Eestimaa mõisahooneid.¹¹²

Kahtlemata oli aadli arhitektuuriharrastusele kaasa aidanud ka alates 1770. aastaist tugevnenud ning 19. sajandi algusaastail Baltimaades kõrgpunkti saavutanud vabamüürlük liikumine,¹¹³ mis oli välja kasvanud vanast müürseppade tsunftisüsteemist, väärtustades ehituskunsti ja käsitööd nii oma rituaalides kui ka sümbolites, muutes aiakunsti ning arhitektuuriharrastuse aadlile oluliseks hobiks.¹¹⁴ Vaimset valgustatud vabamüürlane mitte üksnes ei tegutsenud moraalselt, vaid ka kavandas enda ümber elukeskkonna, mis vastas tema vaimsetele ja filosoofilistele tõekspidamisele. Oluline on sealjuures aga mainida, et patroonist iseõppija ehk diletant omas toonase arusaama järgi hilisemast erinevat tähendust, olles mõistena selgelt positiivse varjundiga ja väljendas ajastule omaseid ambitsioone laiahaardelise ja mitmekülgse aadlihariduse väärtustamisel. Matemaatika ja astronoomia, vehklemise ja ratsutamise kõrval kuulus ehitusteema 18. sajandil mitmete saksa rüütliakadeemiate õppekavadesse.¹¹⁵

¹¹⁰ Hupel, „Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack“, *Der nordischen Mischellaneen*, 14 (1787), 59.

¹¹¹ Ants Hein, *Õisu. Ühe Liivimaa mõisa ajalugu ja arhitektuur* (Tallinn: Hattorpe, 2013), 59.

¹¹² Pikemalt on teemal peatunud Ants Hein, kelle sulest on ilmunud mitmeid artikleid, näiteks „Jacob Stael von Holstein and the Development of Palladianism in Estonian Architecture in the 17th Century“, *Sten Karling and Baltic Art History* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999). Viimati on küsimusel peatunud Juhan Maiste raamatus „Anija mõisa ajalugu. Aadel ja talupoeg“.

¹¹³ Epi Tohvri, „Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr. 1-2 (2008), lk 56-83, 59.

¹¹⁴ Kadi Polli, *Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel*, doktoritöö (Tartu Ülikool, 2019), 48-9.

¹¹⁵ Howard Montagu Colvin, *Essays in English architectural history* (Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 1999), 273.

3.3.1 Arhitektuurialastest käsiraamatutest ja nende ülesehitusest

Arhitektuurilist isetegevust abistas suuresti ehitusalane kirjandus, kust oli võimalik otsida eeskujusid ja ideid, aga ka väga konkreetseid vastuseid tekkinud küsimuste lahendamiseks. Teataval määral kujutasid teosed endast utoopiaraamatuid, kus mitte üksnes ei esitatud ideaalne nägemus ühe ajaperioodi või ajastu ehituskunsti võimalustest, vaid ka määrati kindlaks arhitektuuri ja ühiskonna omavaheline suhe ning seletati, missugust rolli arhitektuur ühiskondlikus elus täitma peaks. Kuna aga arhitektuuris nähti instrumenti, millel oli võimalus parandada ühiskonda, eeldati nende lugejatena ka asjaarmastajaid ja arhitektuurist huvitunud aristokraate, keda oli kõike tarvis suunata õigete otsusteni.¹¹⁶

Arhitektuurist hakati taaskord kirjutama renessansiajal, mil Leon Battista Alberti (1404-1472) tõi tähelepanu alla vitruviaanliku traditsiooni, ent praktilisi nõuandeid asus arhitektuurist huvilistele ning professionaalsetele ehitusmeistritele esimesena jagama alles Sebastiano Serlio (1475-1554), kelle peamiseks panuseks kujunes antiigist lähtuva arhitektuurikeele ja keskaegse ehitustraditsiooni kokku sobitamine. Sealjuures sama oluliseks võib pidada juba eespool mainitud Andrea Palladiot, kelle „I quattro libri dell’architettura“ kujunes üheks mõjukamaks ja tsiteeritumaks arhitektuuriliseks väljaandeks põhjapool Alpe. Raamatu eeskujudest lähtusid nii inglise aristokraatia kui ka Madalmaade uusrikkad, kes leidsid lisaks esteetilistele ideaalidele Palladio poolt esile toodud villaarhitektuuris ka teenäitaja tarbeliste probleemide lahendamisel.¹¹⁷

Kui varauusajal keskenduti saksakeelsetes arhitektuurialastes raamatutes peamiselt linnaehitusele ja kõrgaristokraatia suurtele paleedele, millest leidis oma perekonna mõisamaja väljaehitamisel inspiratsiooni ka maa-aadel, siis ajapikku hakati paraadsete lossiansamblitele pühendatud teoste kõrval tähelepanu ka lihtsamatele lahendustele ning esindusfunktsioonide ja praktiliste vajaduste ühendamisele, millele aitasid 18. sajandi lõpusoluliselt palju kaasa füsiokraatlikud ideed, mis pöörasid üha enam tähelepanu põllumajandusele ja sellest tulenevale riigi ning selle kodanike jõukusele.¹¹⁸

¹¹⁶ Kodres, *Esitledes iseend*, 48, 70-71.

¹¹⁷ Guido Beltrami jt, *Palladio and Northern Europe: books travellers, architects* (Milan: SKIRA, 1999), 65.

¹¹⁸ Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikeelele 19. sajandi alguses*, 54-55.

3.3.2 Eesti raamatukogudes olevad 18. – 19. sajandi arhitektuurialased teosed

Arhitektuurikirjanduse soetamisel oli ühel ehitus- ja kunstihuvilisel aadlikul mitu erinevat varianti, millest esimene oli soetada vastavaid raamatuid kohalikult raamatuturult, mis oli 18. sajandi teisel poolel asunud tihedatesse kaubandussuhetesse saksa raamatupoodide ja -turuga.¹¹⁹ Arvo Teringu sõnul, kes on uurinud Baltimaadest saksa ülikoolidesse õppima läinud tudengite rahalisi väljaminekuid, osteti välisülikoolides peamiselt raamatuid ning ennekõike kõige uuemat õppe- ning huvialakirjandust, mis oli tunduvalt odavam kui kodukandis, kus imporditud kaupadele, ning sealjuures eriti raamatutele, kehtestati kõrge tollimaks.¹²⁰ Kui suure moodustas ülikooliõpingutelt kaasa ostetud raamatutest aga ehituskunstialane kirjandus, on arhitektuurialase kirjandusele kui teemale senise vähese tähelepanu pööramise tõttu keeruline öelda, ent arvatavasti oli see siiski suurem kui täna Eesti raamatukogudes säilitatavad teosed lubavad arvata.¹²¹ Ostmise kõrval võis raamatuid laenata ka sõprade-tuttavate isiklikest raamatukogudest või lugemisseltsidest, kus võidi reisi- ja ilukirjanduslike teemade kõrval ka kunsti- ja arhitektuurialaste teemadega tegeleda. Vabamüürlaste hulka kuulunud aadlimeestel oli arvatavasti võimalik kasutada ka vabamüürlaste loožidesse kokku ostetud kirjandust.

Vaadeldaval ajaperioodil Saksamaal levinud kunsti- ja arhitektuurialastest teostest annavad Eesti raamatukogudes täna tunnistust peamiselt järgnevad arhitektuurialased teosed:

- Nikolaus Goldmanni (1611-1665) ja tema publitseerija Leonhard Christian Sturm (1669-1719) „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst: in welcher nicht nur die 5 Ordnungen samt den dazu gehörigen Fenster-Gesimsen“ (1699) ning selle väga paljud hilisemad täiendustega väljaanded
- Jacques Francois Blondeli (1705-1774) kuueköiteline „Cours d’architecture ou traite de la Décoration, Distribution & Construction des bâtimens“ (1771-77)
- Nicolas Le Camus de Mezieresi (1721-1793) „Traite de la force des bois: Ouvrage essentiel, qui donne les moyens de procurer plus de solidité aux édifices“ (1782)

¹¹⁹ Indrek Jürjo, „The Book Trade in Tallinn During the Century of Enlightenment“, *Tuna. Past. Special Issue on the History of Estonia* (2009), lk 82-103, 84.

¹²⁰ Arvo Tering, „Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel“, *Separaat. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Muinasaja loojangust omariikluse läveni*, koost. Andres Andresen (Tartu: Greif, 2001), lk 291-339, 314.

¹²¹ Ants Heina sõnul oli näiteks Palmse mõisnik Arend Dietrich von Pahlen (1707-1753) ostnud oma ülikooliõpingutelt Halles käesolevas uurimistöös analüüsimise alla tuleva teose „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst“, mida ta kandis endaga kaasas kuni kodumaale tagasi jõudmiseni. Hiljem soetas ta veel arhitektuurialast kirjandust, mille hulka kuulus näiteks Vitruviuse 1681. aasta Amsterdamis väljaanne. Hein, *Palmse*, 49-50.

- Friedrich Christian Schmidt (1755-1830) neljaosaline „Der bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige“ (1790-1799)
- Christian L. Stieglitz (1756-1836) viieköiteline „Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst, in welcher alle Fächer dieser Kunst nach alphabetischer Ordnung abgehandelt sind: ein Handbuch für Staatswirth, Baumeister und Landwirth“ (1792-1798)
- David Gilly (1748-1808) neljaosaline „Handbuch der Land-Bau-Kunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen“ (1797-1811)
- Christian L. Stieglitz „Zeichnungen aus der schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude mit ihren Grund- und Aufrissen: mit nöthigen Erklärungen und einer Abhandlung über die Schönheit in der Baukunst beleitet“ (1798)
- Lorenz J. D. Suckow (1722-1801) „Erste Gründe der bürgerlichen Baukunst“ (1798)
- Johann G. Klinsky (1765-1828) „Geschmackvolle Darstellung zur Verschönerung der Gärten und öffentlichen Plätze; enthaltend auf XXXV Platten eine Sammlung in Kupfer gestochener Gebäude, Tempel, Denkmäler, Brücken, Wegweiser, Wasserfälle“ (1799)
- Friedrich Meinert (1757-1828) „Der Landwirtschaftliche Baumeister, oder die unentbehrlichsten Kenntnisse der Landbaukunst: Ein Taschenbuch für Gutsbesitzer, Pächter und andere Landwirth“ (1802)
- Jean-Nicolas-Louis Durand (1760-1834) kaheosaline „Preis des lecons d’architecture donnee a’lecole polytechnique“ (1802-5)
- Heinrich Carl Riedel (1756-1820) kuueosaline „Sammlung architektonischer äusserer und innerer Verzierungen für angehende Baumeister und Liebhaber der Baukunst“ (1803-6)
- Francesco Milizia (1725-1798) kolmeosaline „Grundsätze der bürgerlichen Baukunst“ (1824)
- ja Ferdinand Wilhelm Holzi (1799-1873) kuueosaline „Die Landbaukunst: eine Sammlung von ökonomischen und überhaupt allen ländlichen Wohn- und Wirtschaftsgebäuden in Grund- und Aufrissen, Profilen und Perspective in Anschluss an die Gillysche Landbaukunst“ (1847).

3.3.3 Ehituskäsiraamatud fookuses

Arhitektuurialastest raamatutest, mis võisid enim ühe mõisaomaniku töölauale jõuda, olid arvatavasti peamiselt Nikolaus Goldmanni ning tema publitseerija ja kommentaatori Friedrich Christian Schmidt'i ehitusalaseid teosed, mille populaarsust ei tõesta mitte üksnes välja antud teoste paljus, vaid ka tegelik kasutamine, millest parima näitena võib esile tuua Tartu Raekoja autorit Johann Heinrich Bartholomäus Walterit (1734-1802).¹²² Populaarsuselt teisena võib esile tuua Friedrich Christian Schmidt'i „Der bürgerliche Baumeister“ ja David Gilly „Handbuch der Land-Bau-Kunst“, mis lisaks raamatukogudes täna paiknevatele eksemplarile kuulusid teadaolevalt ka näiteks Tartu Ülikooli arhitekt Johann Wilhelm Krause ehituslauale ülikooliansambli planeerimisel.¹²³ Ühtlasi soovitati viimast ka teadaolevalt kindralkuberner Filippo Pauluccile (1779-1849) 19. sajandi alguses taluelamute moderniseerimiseks.¹²⁴

3.3.3.1 Nicolaus Goldmanni ja Leonhard Christoph Sturm'i „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst“ (1696)

Nicolaus Goldmann oli pärit tänase Poola alale jäävast Wrocławist, ent oma ülejäänud elu veetis ta hollandi ülikoolilinnas Leidenis, õppides seal õigusteadust ning matemaatikat, mida ta asus ka edaspidiselt tudengitele õpetama.¹²⁵ Matemaatika kõrval pakkus Goldmannile huvi ka militaararhitektuur ja arhitektuuriteooria, mida ei märgi üksnes tema loengutunnid, vaid ka raamatukogu, millest on tänaseks säilinud tema valduses olnud teoste müümiseks koostatud oksjonikataloog, kus oli üles märgitud väga palju erinevaid arhitektuurialaseid teoseid. Arhitektuuri vallas mees ise suure tõenäosusega aga ei praktiseerinud, kuna tema arusaamade kohaselt ükski arhitekt end reaalse ehitustegevusega ei sidunud.¹²⁶

Goldmanni soov oli oma loengutes ettelõetav materjal ka publitseerida ning ta otsis selleks majanduslikku toetust mitmetelt kõrgetelt isikutelt, ent enne kui Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelm I (1620-1688) oli lõpuks valmis kandma raamatu tootmiskulusid, suri autor ootamatult ja tema käsikiri jäi aastateks seisma. Loengutes tehtud märkmed jäid see-eest aga ringlusesse ning neid loeti aladel Hollandist Taanini, mida toetavad ka mitmed tänaseks

¹²² Walteri raamatukogus oli Goldmann-Sturm'i teostest näiteks 1718. aastal ilmunud kokkuvõtte vürstlikest paleedest ja itaalia „lustimajadest“ ning samuti 1754. aastal välja antud raamat tsiviil- ja militaarehitistest.

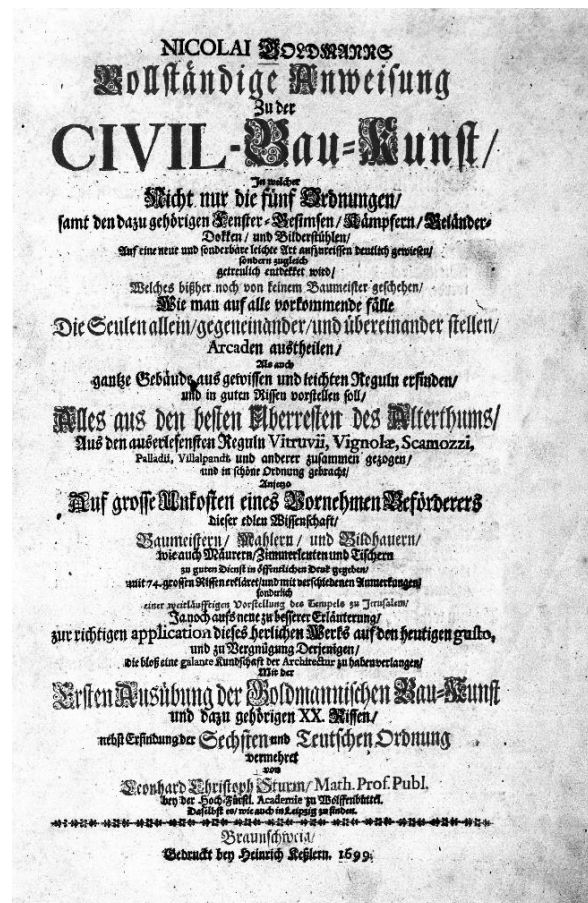
¹²³ Juhan Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, *Tuldud teed tagasi* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002), lk 466-501

¹²⁴ Imants Lancmanis, „V. Architecture. 1780-1840“, *Art History of Latvia. III. 1780-1890* (Riga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art, 2019), lk 159-332, 257.

¹²⁵ Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 177.

¹²⁶ Jürgen Zimmer, „Nicolaus Goldmann and Leonhard Christoph Sturm“, *Architectural Theory from the Renaissance to the Present. 89 Essays on 117 Treatises* (Köln: Taschen, 2003), lk 550-559, 550.

säilinud käsikirjad.¹²⁷ Oluliseks aastaks kujunes sealjuures alles 1696, mil Mecklenburgi-Schwerini hertsogi juures ehitusdirektorina töötanud Leonhard Christoph Sturm võttis ühe ringluses olnud käsikirja lähema vaatluse alla ning andis selle pärast toimetamist illustreeritud raamatuna välja. Ehkki teos saavutas koheselt positiivse vastuvõtu ning selle põhjalt ilmus järgnevalt mitmeid uusi väljaandeid, ei peegeldanud teosed aga enam autori eluaja, vaid kandsid Sturmi toimetamise järel juba 18. sajandi alguse arhitektuuriarusaamu.¹²⁸

Goldmann-Sturm. „Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst“ (1699)

Goldmanni poolt väljatöötatud arhitektuuriteooria olulisus seisneb arhitektuuriajaloo ennekõike selles, et ta oli esimene inimene põhjapool Alpe, kes lähenes teemale süstemaatiliselt, kaardistades terve arhitektuurilise maastiku tsiviilarhitektuurist sõjaväelise

¹²⁷ Jacob Stael von Holsteinil oli näiteks Goldmanni 1645. aasta käsikiri „La nouvelle Fortification“ ja 1643. aasta käsikiri „Elementorum Architecturae militaris libri IV“. Hein, „Jacob Stael von Holstein and the Development of Palladianism in Estonian Architecture in the 17th Century“, 107.

¹²⁸ Näiteks on 1699. aasta teises väljaandes lisaks Goldmanni teksti kõrval esile toodud näiteid ühest suurimast prantsuse arhitektuuriteoreetikult Francois Blondelilt (1618-1686), kelle arhitektuuriteos „Cours d'architecture“ (1675-83) oli sajandi üks mõjukamaid väljaandeid. Jeroen Goudeau, „A Northern Scamozzi: Nicolaus Goldmann and the Universal Theory of Architecture“, *Annali di architettura*, 18-19 (2006-7), 237-8.

funktsiooniga hooneteni ning lisaks defineeris ta ka paljusid ehitusalaseid termineid, andes neile viies teises erinevas keeles seletusi.¹²⁹ Oma eeskujudena viitas mees peamiselt Vitruviusse, Serliole ja Palladiole, ent kõikidest enim oli ta mõjutatud itaalia renessansiaja arhitektist Vincenzo Scamozzist (1548-1616) ning tema kaheköitelisest arhitektuuriraadist „Idea dell’ architettura universale“ (1615), millele ta tegi oma tekstis ka konkreetset viidet. Sarnaselt Scamozziga täpsustas Goldmann klassikaliste sambaorderite proportsioone, luues ka saksakeelsele elanikkonnale kergemini mõistetava teooria, mille põhjal oli võimalik lahendada üht arhitektuuriajaloo kõige suuremat kõneainet tekitanud küsimust.¹³⁰

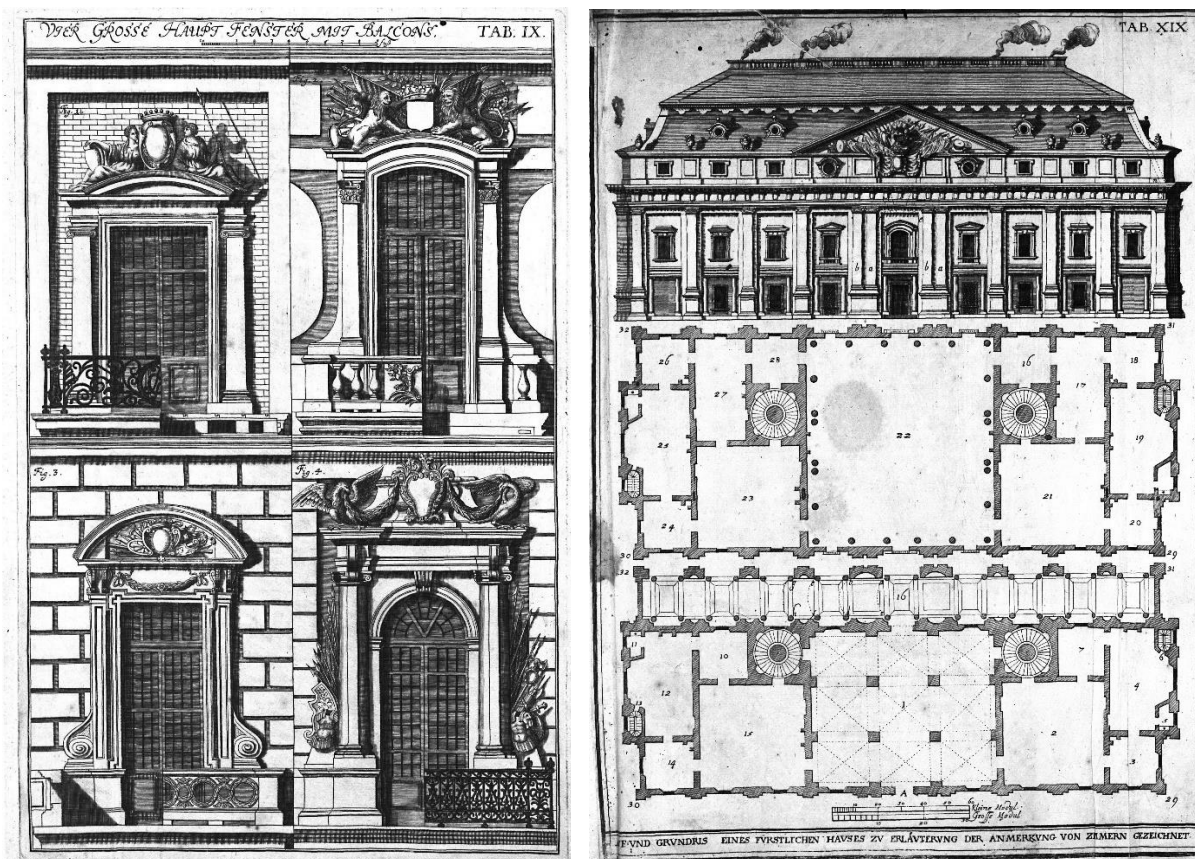
Arhitektuuriviisi määratlemisel lähtusid nii Goldmann kui tema toimetaja Leonhard Christoph Sturm seisuslikust hierarhiast, mis tähendas, et igale ühiskonnaseisusele vastas sobilik ehitus- ja kaunistusviis, mille aluseks tuli võtta orderisüsteem, mille mõistmiseta oli võimatu midagi head saavutada. Raskeim ehituslik ülesanne oli autorite sõnul kodanlase linnamaja, mille puhul pidi arvestama paljude erinevate piirangutega, näiteks kokkuhoiu ja linnaruumi esteetilise tervikuga. Ordereid tuli kasutada hoone ülemistel korrustel, kus võis igal korrusel kasutada vaid üht lahendust, ehkki väga väikeste elumajade puhul soovitati aga muid orderisüsteemile omaseid ehituslikke detaile.¹³¹ Kasutades Goldmanni traktaadi põhiväiteid ning suures osas ka teksti, lisas Leonhard Christoph Sturm omaenda nime all välja antud uusväljaannetesse ka ajastule iseloomuliku saksa orderi, mis sisuliselt kujutas endast segu joonia ja dooria elementidest.¹³²

¹²⁹ Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 177.

¹³⁰ Zimmer, „Nicolaus Goldmann and Leonhard Christoph Sturm“, 552.

¹³¹ Kodres, *Esitledes iseend: tallinlane ja tema elamu varauusajal*, 76-8.

¹³² Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 178.

Goldmann-Sturmi käsiraamat. *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* (1699). Soovitused akende kaunistamiseks ja joonis vürstliku palee ehitamiseks

Põhimärksõnadena jäävad mõlema autori puhul kõlama tugevus (ladina *firmitas*), kasulikkus (*utilitas*) ja ilu (*venustas*), mida peeti alates antiikajast „õigele arhitektuurile“ omasteks märksõnadeks ning leidsid kordamist väga paljudes teistes arhitektuuritraktaatides ja ehituskäsiraamatutes. Kasulikkusele rääkis nende arvates ennekõike kaasa funktsionaalsus, mis tähendas hoonete üldmulje iseloomustamisel peamiselt seda, et peauks koos selle ees paikneva trepiga pidi jääma esikülje keskele ning olema ümbritsetud ühesuguse suurusega akendega.¹³³ Regulaarsust võis autorite sõnul murda vaid kitsastel linnamajadel, kus oli mugavam paigutada sissekäik esifassaadi ühele küljele, ehkki sümmeetriataotluse tõttu soovitati siiski ka teisele poole ehitada väike petikuks.¹³⁴ Kesktelje eelistamine rääkis Goldmanni arvates esteetilise väärtuse kõrval ka tugevusest, kuna nii jaotus ehitise kaal mõlemale hooneosale võrdselt, võimaldades sellel säilitada oma stabiilsust.¹³⁵ Suurejoonelisemate lahenduste puhul soovitas

¹³³ Nicolaus Goldmann, *Vollständige Anweisung Zu der Civil-Bau-Kunst: In welcher nicht nur die fünf Ordnungen, samt den dazu gehörigen Fenster-Gesimsen, Kämpfern, Geländer-Dokken, und Bilderstühlen, Auf eine neue und sonderbare leichte Art aufzureis*, toim. Leonhard Christoph Sturm (Braunschweig; bey Heinrich Kesslern, 1699), 1, 26.

¹³⁴ Kodres, *Esitledes iseend: tallinlane ja tema elamu varauusajal*, 78.

¹³⁵ Goldmann, *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst*, 26.

Sturm hoone keskteljele lisada ka kolmnurkfrontoon, mida aga tuli vältida madalamate lahenduste puhul, kuna see muutis ehitised ebaproportsionaalseks.¹³⁶

Hoones sees pidi autorite sõnul tubade paigutuses järgima anfilaadsüsteemi ning pidi nende sõnul olema mitu sissepääsu, sest nii ainult nii oli ühteaegu võimalik nii teenijaskonnal kui härradel majja siseneda. Elumajal pidi aga olema ka hoov, kuhu oli võimalik paigutada talle või vajadusel tube haigetele, keda tuli tervetest eraldada. Uksed pidid olema keskmise mehe pikkused ja moodustama poole ukse kõrgusest. Majakuju valimisel tuli järgida kuupjat või ristkülikulist vormi ning see tuli katta kõrgete katustega,¹³⁷ millele võis Sturmi arvates lisada ka barokselt lopsakate vormidega katuseaknaid: „ilusad katuseaknad saavad lisada majale päris palju ilu, eriti kui on hoonetele ehitatud kõrged katused; ja me peame midagi sellist õppima prantslastelt ja hollandlastelt, sest itaallased oma madalate katuste ja vormidega neid ei vaja.“ Katuseaknaid tuli aga nii kõrgele asetada, et hoone keskmesse paigutatud frontoonid seda ei varjaks.¹³⁸ Üldiselt leidsid autorid, et kõiksugu aknad pidid aga olema klaasitud ning avatavad, et neid oleks vajadusel võimalik ka pesta.¹³⁹

3.3.3.2 Friedrich Christian Schmidt ja tema „Der bürgerliche Baukunst oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige“ (1790-99)

Sarnaselt Nikolaus Goldmanniga oli Friedrich Christian Schmidt harrastushuviline, keda huvitasid mitmed erinevad teemad. Lapsepõlves õpetas talle joonistamist ja geomeetriat tema isa Christian, kes võttis teda tihti kaasa ka ametlikele töövisiitidele ümberkaudsetesse metsadesse. Täiskasvanuikka jõudes astus Schmidt Leipzigi ülikooli filosoofiat ja õigusteadust õppima, ehkki tervise halvenedes jättis ta mõneks ajaks õpingud pooleli, jätkates haridusteed kolm aastat hiljem ka baltisaksa aadli seas populaarseks kujunenud Jenas, kus ta võttis lisaks ka matemaatika, füüsika ja loodusteadustega seonduvaid loenguid Kodulinna Gothasse tagasi saabudes töötas Schmidt kõigepealt oma isa juures ning seejärel võttis ta üle kohtuniku ning seejärel valitsusametniku töökoha. Oma õpingute ja ülikooliajal ette võetud matkamisretkede tulemusena ilmus tal üsna pea ülevaatlik kirjutis, milles ta parandas teiste loodusteadlaste poolt tehtud vigu ning tõi esile mitmeid hüpoteese piirkonna maastiku iseärasuste tekkimisel. Ametiülesannete kõrval teenis ta raha lääni- ja pärandiraamatute koostamisega, ent töötasu

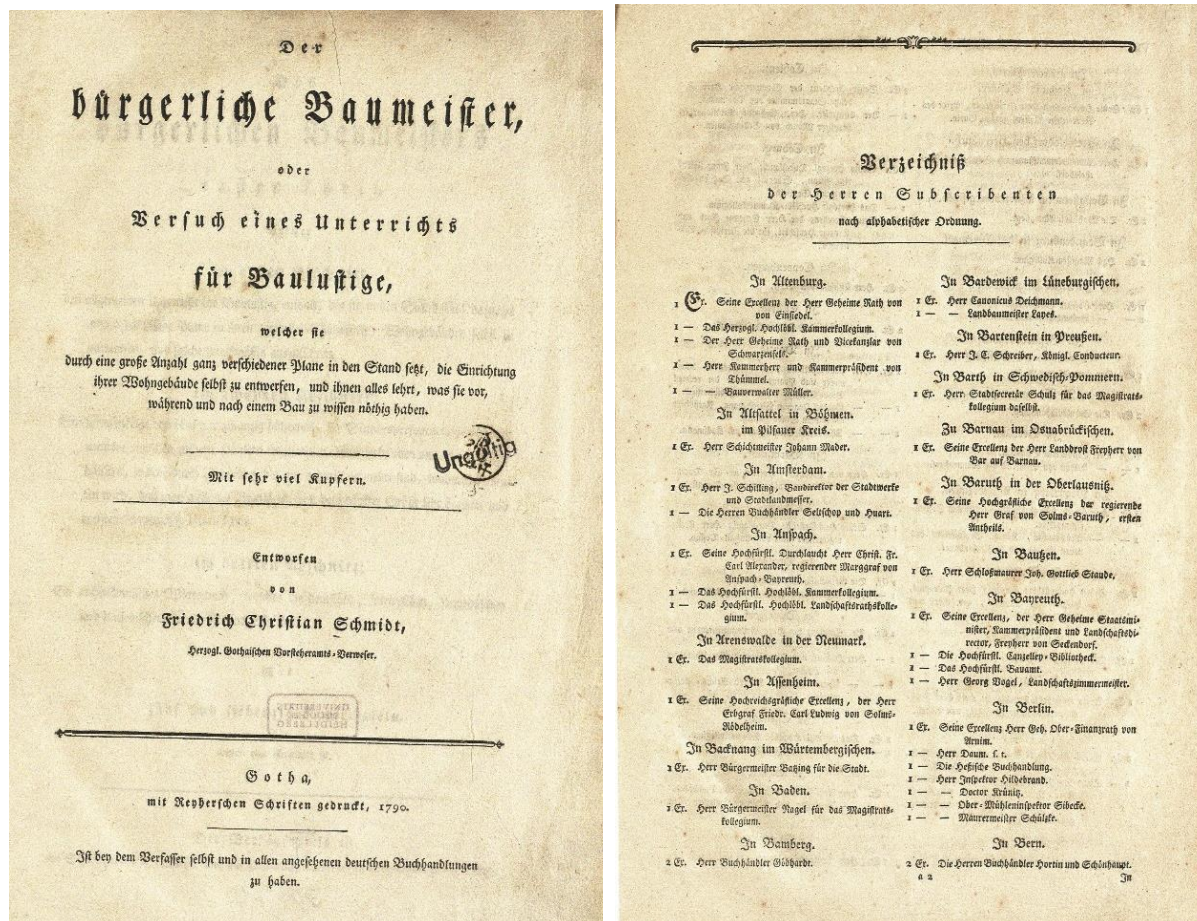
¹³⁶ Leonhard Christoph Sturm, *Erste Ausübung der vortrefflichen und vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst Nicolai Goldmanns* (Braunschweig: bey Heinrich Kesslern, 1699), 190.

¹³⁷ Goldmann, *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst*, 27.

¹³⁸ Sturm, *Erste Ausübung der vortrefflichen und vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst Nicolai Goldmanns*, 40.

¹³⁹ Goldmann, *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst*, 27.

saamise järel naasis ta arhitektuuri juurde, mis teda oli juba lapsepõlvest saadik köitnud. Pärast oma isa surma tegeles Schmidt molluskite uurimise ja kogumisega, mis meelitas tema kodulinna nii õpetlastest kui kunstiarmastajatest huvilisi.¹⁴⁰

Friedrich Christian Schmidt. „Der bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige“. I köite tiitelleht ja sissejuhatav osa (1790)

„Der bürgerliche Baumeister oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige“ (1790-99) oli Schmidt ainus teadaolev arhitektuurialane teos ning see sai kaasaegsete poolt koheselt väga positiivse tagasiside osaliseks ja leidis ka saksa aladel koheselt laialdaselt kasutust. Teose populaarsusele aitas ennekõike kaasa äärmiselt süstemaatiline lähenemine, mis tähendas, et autor oli oma raamatu jaotanud kõiksugu erinevateks väikesteks osadeks, mis lubasid ehitushuvilisel esimest korda vaid üht käsiraamatut kasutades keskenduda kõikvõimalikele

¹⁴⁰ Loodusteadlase Alexander von Humboldti (1769-1859) veenmise tulemusena osteti kollektsioon lõpuks hertsogi Ernst I (1784-1844) poolt, kes lubas Schmidtil oma kogutud esemeid edasi kasutada, aga vastutasuks pidi ta seda suurendama ning looma nimekirja kõikidest muuseumis olevatest objektidest. Oma panuste eest loodusteadusse nimetati Schmidt mitmete loodusuurimisega seotud seltside auliikmeks. Antje Schumann, „Friedrich Christian Schmidt“, *German biography* (https://www.deutsche-biographie.de/gnd11750467X.html?utm_source=pocket_mylist).

tekkivatele küsimustele. Ühtlasi on väljaanne illustreeritud ligi 400 vasegravüüri, milles kujutatakse nii hoonete üldvaateid, siseplaneeringut kui interjöörikuju ja ahjusid, pargirajatisi ja mööblit, lubades kirjapandust veel selgemini aru saada. Ehkki raamatu sihtgrupiks olid diletandid, soovis Schmidt, et tema käsiraamatut hakkaksid oma töö lihtsustamiseks siiski kasutama ka arhitektid ja ehituspüüsed.¹⁴¹ Raamatu esimeses köites tulid peamiselt käsitlemise alla linnamajadega seotud küsimused, teises vaatles autor kiviehituse ja nende kohanemisega seotud küsimusi ning maamaju, kolmandas juba aia-, lusti- ja elumaju ning tõi esile pargiplaane ja mööblit. Neljandas köites esitas plaane linnadele ning ülikoolidele.¹⁴²

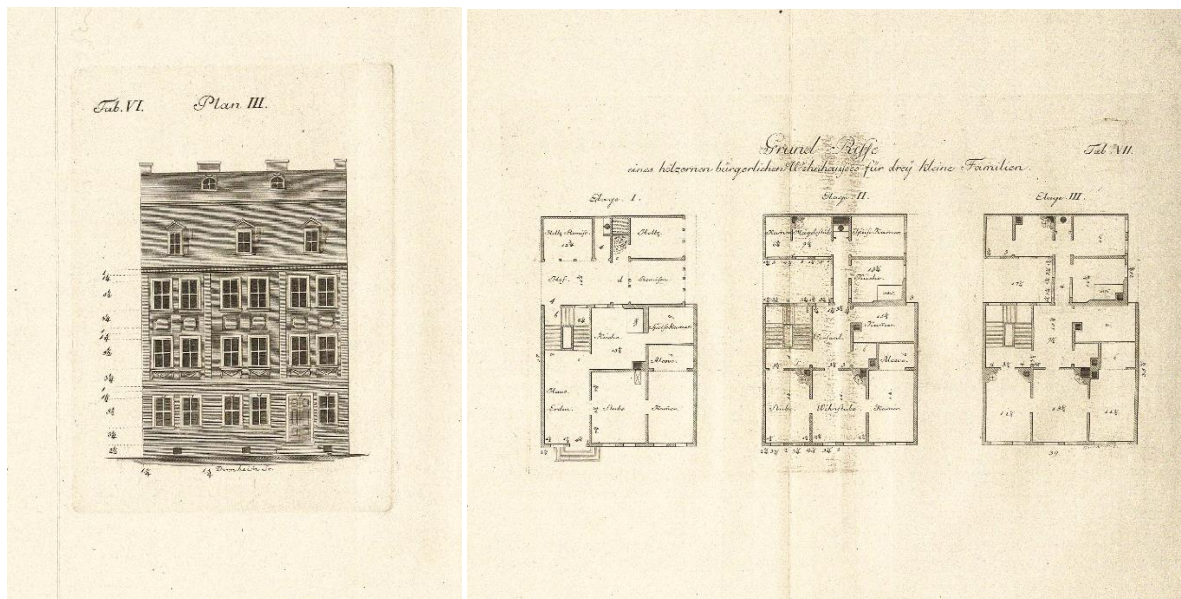
Oma teose sissejuhatuses teeb autor kummarduse varasematele arhitektuuriteoreetikutele, tuues lisaks Palladio, Serlio, Bramante ja Michelangelo kõrval esile Nikolaus Goldmanni, kes tema sõnul äratasid arhitektuuri uuele elule.¹⁴³ Selgelt on autor mõjutatud omaaegsest Dresdeni ja laiemalt Preisimaa kultuuri- ja kunstimaastikust, mille tulemusena pidas ta sarnaselt oma kaasaegsete kunsti- ja arhitektuuriteoreetikutega ainuõigeks antiikklassikute jäljendamist. Stiililiselt jäi Schmidt seotuks *Zopf*-stiiliga, kus klassitsismikaanon polnud jõudnud lõplikku võidukäiku teha, vaid oli veel seotud mängleva rokokooga.¹⁴⁴ Tema kavandite ühisosana võib esile tuua sammaste puudumist, rustreeritud esimest korrust ja katuseaknaid ning tihtipeale leidsid kasutust ka tahveldised, guttulid, urnid ja vanikud, aga ka lukukivimotiiv, mis kordusid ka suurejoonelisemate lahenduste juures, kus oli ehitistele lisatud kas seinapinnast kergelt eenduvad risaliidid või tiibhooned.

¹⁴¹ Philipp, *Um 1800: Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 146.

¹⁴² Algselt pidi teosel olema kokku 10 köidet, ent neljanda raamatu teine ja kolmas osa jäid suuresti pooleli, kuna samal ajal andis arhitekt välja majandusalaseid käsiraamatuid ning kirjutamisega seotud väsimus takistas tal mitu aastat töö tegemist. Vt Schumann, „Friedrich Christian Schmidt“, *German biography* (https://www.deutsche-biographie.de/gnd11750467X.html?utm_source=pocket_mylist).

¹⁴³ Juhan Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, *Tuldud teed tagasi* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002), lk 466-501, 485.

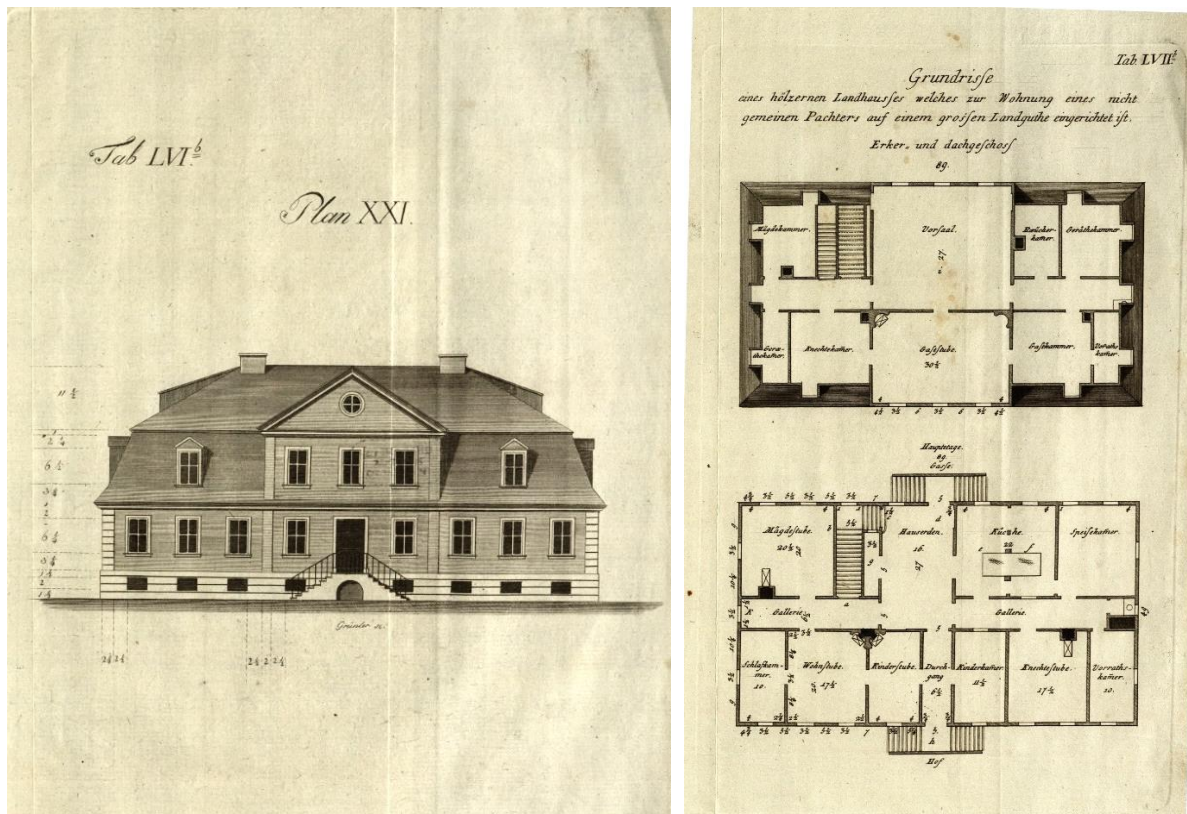
¹⁴⁴ Philipp, *Um 1800: Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810*, 146.

Friedrich Christian Schmidt. „Der bürgerliche Baumeister“ I köite I osa (1790). Linnamaja kavand kolmele väiksele perekonnale

Schmidt käsiraamatu kohaselt oli nii linnas kui maal ehitatava hoone välise ilu põhjuseks reeglipärasus, mis tulenes kõikide hooneosade sümmeetrilisest jaotusest ja üksikosade headest proportsioonidest ning tähendas ennekõike uste ja akende korrapärasest paigutust. Välise sümmeetrilisuse asemel oli tema asemel veel olulisem aga hoone sisemine mugavus, millele tuli kitsastel ehitusplatsidel välimine ilu ohverdada. Siseplaneeringu osas soovitas ta oma lugejatel võtta kasutusele keskkoridor, kuna nii polnud majaelanik olema sunnitud läbi kõikide teiste tubade, ehkki samas pidas ta siiski anfilaadsüsteemi säilitamist oluliseks. Schmidt sõnul vajasid ehitised viilkatuste asemel kõrgeid kelpkatuseid, ent pidi siiski tunnistama, et veidi madalamad looksid hoonetele visuaalselt meeldivama lahenduse.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Friedrich Christian Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige. Band 1. Welcher sie durch eine grosse Anzahl ganz verschiedener Pläne in den Stand setzt, die Einrichtung ihrer Wohngebäude selbst zu entwerfen, und ihnen alles lehrt, was sie for, Während und nach einem Bau zu wissen nöthig haben. Erster Abschnitt* (Gotha: Reyher, 1790), 10-11, 130-1.

Friedrich Christian Schmidt. „Der bürgerliche Baumeister“ II köite maamaja kavand

Käesoleva uurimistöö kontekstis on Friedrich Christian Schmidt ehituskäsiraamat huvitav ennekoike seetõttu, et autori sulest ilmusid kavandid hoonetele, mille ehitusmaterjalina oli algusest peale valitud puit. Puidu kasutamine oli autori sõnul kiirem ning majanduslikult vähem kulukas, sobitudes tema teose sihtgrupile ehk väiksemat ja keskmist sorti linnadele kodanikele tunduvalt paremini kui kivi. Ehitusmaterjali naturaalse omaduste eksponeerimine polnud aga autori arvates sobilik ning seetõttu soovitas ta katta elumaju lubjaga, et saavutada „vähem maalähedane tulemus“.¹⁴⁶ Kivist soovitas Schmidt ehitada neil, kel oli rahaliselt rohkem võimalusi, kuna need polnud mitte üksnes ilmastikutingimustele ja tulekahjude korral vastupidavamad, vaid ka suvel jahedamad ja nägid tema sõnul kaunimad välja. Samas pidi ta aga siiski nentima, et puitehitised loovad tunduvalt kuivema ja tervislikuma elukeskkonna ning neid on lihtsam parandada.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister*. Band 1. Erster Abschnitt, 12, 144.

¹⁴⁷ Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige*. Band 2. Welcher im 1. Abschnitt die Anlage der zwischen andern Häusern eingeschlossenen steinernen bürgerlichen Wohngebäude lehrt, und im 2. Abschnitt Pläne zu kleinern und grosse freystehenden Landhäusern liefert. Erster Abschnitt (Gotha, Reyher, 1794), 1-2.

3.3.3.3 David Gilly ja tema „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ (1797-1811)

Võrreldes kahe teise arhitektiga oli Schwedti linnas hugenottidest immigrantide perre sündinud David Gilly praktiseeriv arhitekt, kelle terve elu seostus alates Kolmekümne aastase sõja (1618-48) lõpust erinevate Preisimaa riigijuhtide poolt ette võetud asustus- ja maaharimisprojektidega.¹⁴⁸ Gilly arhitektikarjäär algas juba nooruspõlves riikliku arhitektuurieksami sooritamise järel, mis lubas tal astuda Pommerimaa maaehitusmeistri ning seejärel sealse ehitusdirektori ametikohale. Andeka arhitektina asutas ta 1780. aastate alguses privaatse arhitektuurikooli, millele järgnes vaid kümme aastat hiljem teinegi, mis kandis hiljem Berliini Ehitusakadeemia (saksa *Berliner Bauakademie*), kus õppisid lisaks tema enda pojale Friedrichile (1772-1800) ka saksa alade üks suurimaid klassikuid Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) ning arhitekt Carl Ludwig Engel (1778-1840). Akadeemia peamiseks eesmärgiks oli ennekõike koolitada välja ametimeistreid, kes suudaksid vastutada Preisimaal püstitatavate ehitiste eest Mecklenburgis ja Vorpommernis ning just seetõttu keskenduti õppetundides peamiselt ehituskonstruksioonilistele küsimustele.¹⁴⁹ Lisaks asus mees koos teiste ehitusakadeemia kasvandikega välja andma ka üht esimest saksakeelset perioodilisena ilmutavat ajakirja „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten die Baukunst betreffend“ (1797-1806), milles kirjutati aga samuti ennekõike praktilistel teemadel.¹⁵⁰

Gilly kõikidest erinevatest väljaannetest tuntuim on juba eelpool nimetatud kolmeosaline maaehituskunsti käsiraamat „Handbuch der Land-Bau-Kunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen“, mis on oma olemuselt praktiline ehituskäsiraamat, mis pidi Preisi valitsuse poolt ametisse määratud ehitusmeistritel lihtsustama kõiksugu eri sorti hoonete püstitamist. Samas nägi ta oma raamatu lugejana ka mõisaomanikku või -rentnikku, kes pidi samuti olema kursis ajastu kõige uuemate ehituslike suundumustega, kuna Gilly arvates ehitusse tööle rakendatavad meistrid ei pruukinud olla sel teemal alati just kõige asjatundlikumad.¹⁵¹ Sarnaselt Schmidtile keskendus Gilly väga paljudele erinevatele küsimustele alates keldrite sügavusest katusematerjalide valimiseni, ehkki tema põhirõhk oli asetatud ehitustehnilistele probleemidele, kuna tema arvates oli sellele aspektile eelnevalt liiga vähe tähelepanu pööratud. Puudustena tõi ta ka esile suurmajapidamises vajaminevate ehitiste – näiteks viinaköökid,

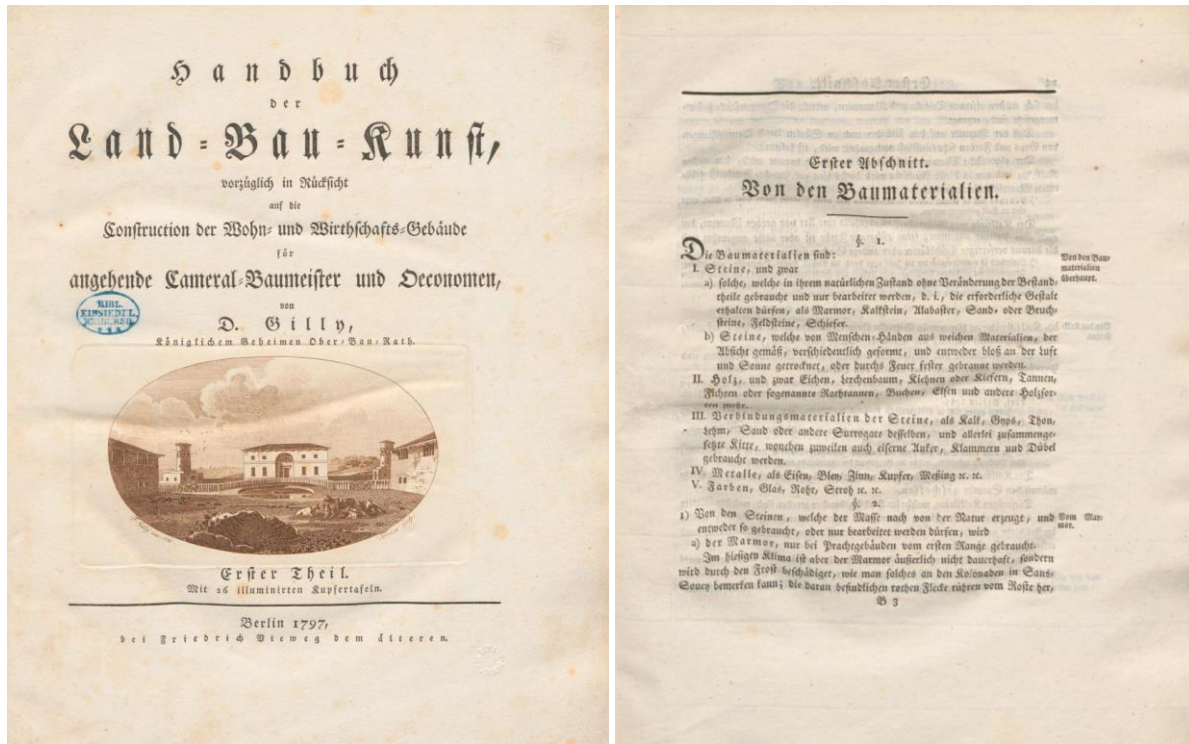
¹⁴⁸ Lammert, *David Gilly: ein Baumeister des deutschen Klassizismus*, 5.

¹⁴⁹ Lissok, „Progressivaim ja tehnika. Im Geiste des Fortschritts und der Technik“, 343.

¹⁵⁰ Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 294.

¹⁵¹ David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen. Zweiter Theil* (Berlin: bei Friedrich Vieweg dem älteren, 1798), 2-3.

sealautade – nappi esindatust arhitektuurialastes teostes¹⁵², millest ta andis ülevaate oma raamatu kolmandas köites.

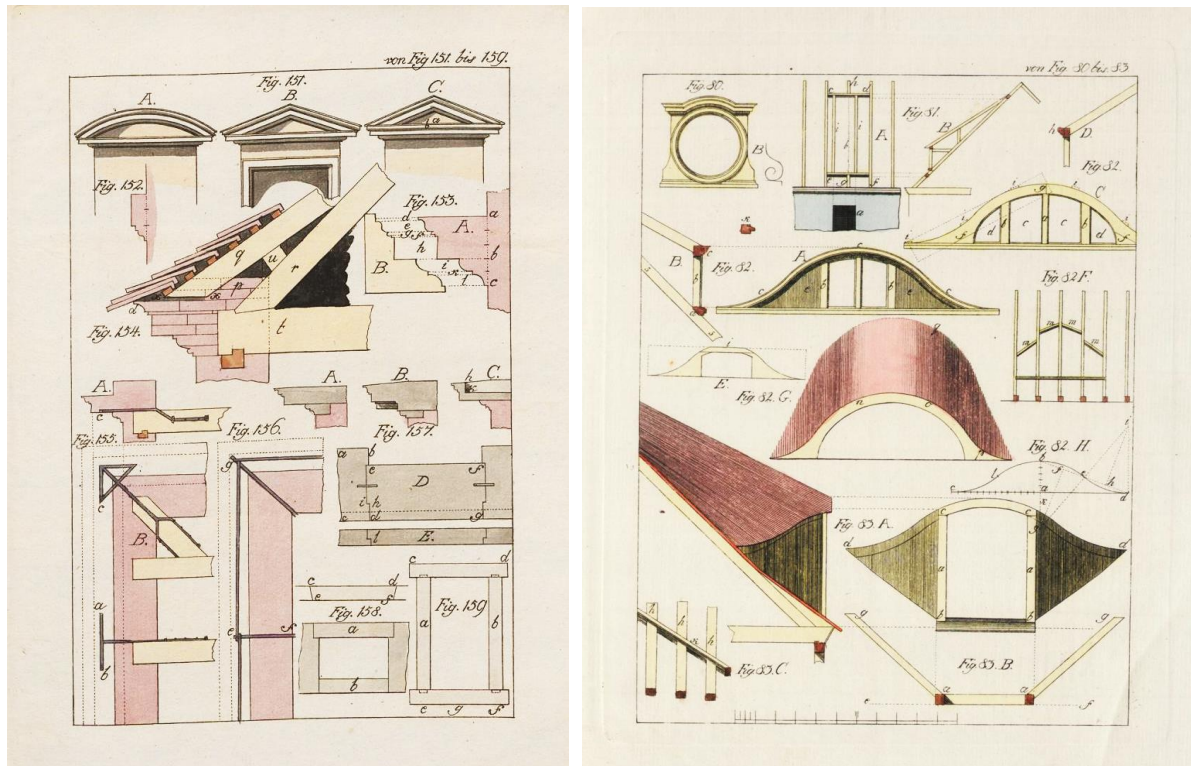

David Gilly. „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ esimese köite (1797) tiitelleht ja esimene peatükk

Hea arhitektuuri põhiliste märksõnadena toob David Gilly oma ehituskäsiraamatus esile vastupidavuse, mugavuse ja ilu, millest viimast pidas ta aga ennekõike võimalikuks vaid kõrgematele klassidele loodavate ehitistele, mille hulka kuulusid nii elu- kui majandustegevusega seotud hooned. Vastupidavus seostus tema jaoks mitme erineva punktiga, mis olid näiteks puitmajade puhul vastavate omadustega ehituspalgid, vähemalt pooleteise jala kõrgune vundament ning õigesti valitud katusematerjal, mis ei mõjuks puidust seintele liiga rusuvalt. Mugavuse sidus autor kokku sümmeetriaga, mis tähendas, et ehitise peauks pidi asetsema hoone keskel ning selle kõrvale tuli asetada ühtlaste vahedega samasuguse suurusega aknaid. Aknaid ei tohtinud aga sealjuures olla liiga palju, sest vastasel juhul tuli selle elanikul tegeleda liiga suurte hoolduskuludega ning talviti kannatada liigse külmuse ja suvel kuumuse all. Sümmeetriataotluse kõrval pidi aga autor siiski nentima, et igat hoonet tuleks käsitleda

¹⁵² Siiski toob autor esile mitmeid teoseid, millele võiks tähelepanu pöörata. Teiste nimede seas mainib ta ka eelpool kirjeldatud Friedrich Christian Schmidt, ehkki nendib, et konstruksiooniõpetuse õigsuse osas on teoses mitmeid puudusi. Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Erster Theil*, 3-4.

eraldiseisva ehitusliku probleemina ehk vajadusel võis ukse asutada ka keskteljelt mujale, näiteks maja esifassaadi paremale või vasakule küljele.¹⁵³

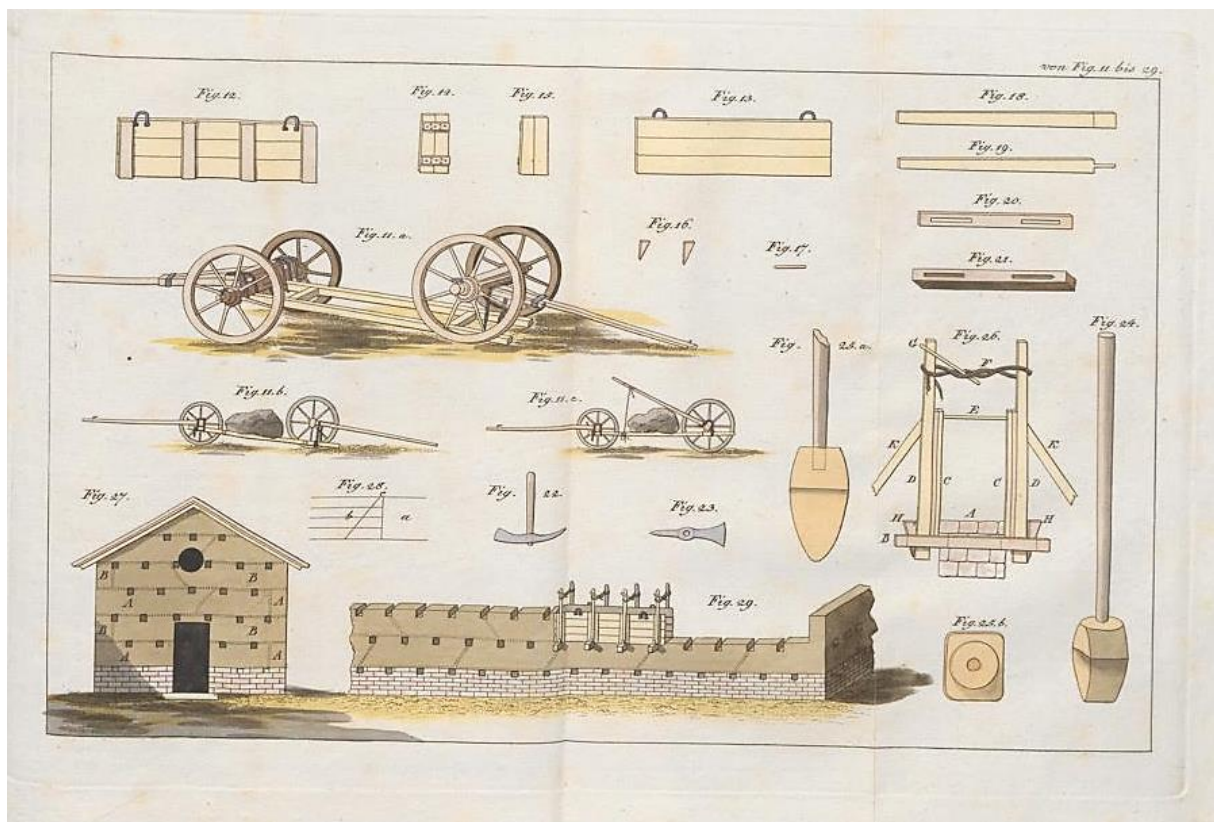
David Gilly. „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ joonised aknafrontoonide ja katusekarniiside (I köide) ning väikeste katuseakende valmistamiseks (II köide)

Nii nagu olid Nicolaus Goldmann ja Friedrich Christian Schmidt esile toonud omaenda arhitektuurialastes raamatutes, soovitas ka David Gilly katta hooned poolkelp- või kelpkatustega, mis tema sobisid põhjamaisesse kliimasse tunduvalt paremini kui kõik teised katusetüübid. Katuse kõrgus pidi ei pidanud aga tema sõnul olema klassitsismikaanonile kohaselt madal, vaid hoopistükkis moodustama $\frac{1}{3}$ ehitise üldkõrgusest ning katusekalle jääma traditsioonilise 45° juurde, kuna vaid nii oli tema sõnul võimalik tagada, et lumistel talvedel ei vaju Preisi aladel paiknevate hooned lume raskuse tõttu kokku. Mansardkatuseid soovitas Gilly vaid neile, kel oli soov ehitada ka katusealuseid tube, ehkki samas ta arvas, et sel juhul oleks mõisaomanikul kõige targem idee ehitada põhikorruse kohale madal *mezzanino*- ehk poolkorrus, mis tooks ehitisse tunduvalt rohkem ruumi kui üksikud toad. Uuenduslikuna ilmneb autori käsiraamatus aknatüüp, mida ta ise kutsus „nahkhiirekatuseaknaks“ (saksa *Fledermausdachfenster*), tuues selle plussidena ehituslikku mugavust, mis tähendas seda, et

¹⁵³ Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Erster Theil*, 1, 8-9, 248.

akent oli võimalik paigutada ükskõik kuhu, ilma et oleks katusekonstruktsiooni vaja luua tavapärasest teistsugusena.¹⁵⁴

Fassaadivormistuses soovitas Gilly nii puit- kui kiviseinad krohvida ning seinapinna ilmestamiseks kasutada karniise või kolmnurkfrontoone, mida võis paigutada nii hoonete eenduvatele osadele kui akende ja uste kohale. Miski ei rikkunud tema arvates aga head maitset rohkem kui ehisdetailid, mis ei sobitunud kokku hoone üldiste proportsioonidega ning seetõttu soovitas ta peamiselt vaid üht ehituslikku lahendust: frontooni ehitise keskosas või väiksemaid lahendusi, mida tuli asetada iga akna kohale. Simss või karniis hoone katuselausel osal oli tema käsiraamatutes kujunenud aga peaaegu et kohustuslikuks elemendiks ning neid tuli kasutada nii härrastemaja kui majandusehitiste juures.¹⁵⁵

David Gilly. „Handbuch der Land-Bau-Kunst“ I köide (1797), pise-tehnika õpetus

Lähtuvalt Preisi valitsuse poolt püstitatavatele ehitistele määratletud ilusa ja kasuliku (saksa *schön und nützlich*) põhimõtetest tutvustas Gilly oma ehituskäsiraamatus mitmeid uusi ehitustehnilisi võtteid, mis lubasid mitte üksnes vähendada püstitatavate hoonete ehituskulusid,

¹⁵⁴ Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Zweiter Theil*, 49, 50, 65, 78-80.

¹⁵⁵ Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst. Erster Theil*, 267-8.

vaid ka kiirendada nende valmimisaega. Ühe sellise näitena võib esile tuua ajaloolist tampsavitehnikat ehk *pisé*'d (vulgaarladina *pinsiare* või *pinsio*), mida oli maa-arhitektuuris juba varasematel kümnenditel propageerima asunud prantsuse arhitekt Francois Cointeraux (1740-1830).¹⁵⁶ Soovitus ei kehtinud sealjuures üksnes majandusehitistele, kuna David Gilly enda loomingust võib tampsavitehnikast hoonetest näiteks Berliini lähiste jäänud Kleinmachow'i mõisa kahekorruselise härrastemaja (1796-98), mis on tänaseks aga hävinud.¹⁵⁷

3.3.3.4 Arhitektuurialaste teoste mõju ja ideede omaksvõtt

Võrreldes aga vaadeldaval ajaperioodil Eestimaal püstitatud puidust härrastemaja kolme populaarseima arhitektuurialase ehituskäsiraamatuga, saab esile tuua väga paljusid teostes esile toodud põhimõtteid, mis leidsid puitarhitektuuris rakendust, alustades erinevate funktsioonidega tubade arvu ning lõpetades fassaadipinnale lisatavate kaunistuselementide suurenemisega. Omamoodi küsimuseks jääb aga kas iga ehitushuvilisest mõisaomaniku töölaual oli ajastu moodsaim arhitektuurikirjandus ning kui palju sealt reaalselt eeskuju võeti. Sarnaselt sellele, mida oli Friedrich Christian Schmidt soovitanud oma ehituskäsiraamatu esimese köite sissejuhatavas peatükis, võis paljude mõisamajade väljaehitamisel saada otsustavaks vahetu kogemus ehk kõik see, mida kogeti ülikooliõpingutel ja reisidel või avaldas muljet naabri juba valminud kodumaja ehitusel.¹⁵⁸ Seega sarnanes puitmõisate ehituslik areng sel perioodil nii mõnelgi määral rõivamoega, mille võimalikke allikaid on küll huvitav jälgida, ent mille mõju jäi paljude ehitiste puhul pigem kaudseks ning lähtus konkreetsete ehitusalaste raamatute asemel ajastu vaimsusest, elukommetest, mentaliteedimuutustest ning tehnilistest oskustest.

Oluline on mainida, et ennekoike sõltus hoone kavandi ning sealjuures ka professionaalse meistri poolt loodava kavandi joonistamine mõisaomaniku soovide ja ambitsioonide, mistõttu ei pruukinud traditsioonidele ning perekonnaväärtustele toetuvate baltisakslaste

¹⁵⁶ Cointeraux sõnul tutvustasid *pisé*'d prantslastele roomlased ning just antiikajale rõhumine aitas rahvapärast ehitusmaterjali klassitsismiajastul kergemini vastu võtta. Esimesena kirjeldas tehnika kasutamist aga Guillaume-Marie Delorme (1700-82) 1745. aastal. Vt Louis Cellauro ja Gilbert Richaud, „Thomas Jefferson and Francois Cointeraux, Professor of Rural Architecture in Revolutionary Paris”, *Architectural History*, vol. 48 (2005), lk 173-206, 173-4.

¹⁵⁷ Louis Cellauro ja Gilbert Richaud, „Francois Cointeraux's Ecole d'Architecture Rurale (1790-91) and its Influence in Europe and the Colonies”, *Architectural History*, vol. 49 (2006), lk 129-148, 130-132.

¹⁵⁸ Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, Band 1*, XV, 20. Nii on näiteks võimalik tuua teatavaid paralleele Hiiu-Suuremõisa ja Kõrgessaare mõisa peahoonega, mille sarnasusele ei viita üksnes ühised omanikud vaid ka tööle rakendatud käsitöölised, kes pärinesid ühest ja samast töökojast. Linnuse sõnul töötasid Kõrgessaares omaenda puusepad. Kahtlemata olid need meistrid pärit juba töös eelpool kirjeldatud töökojast. Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi alguses*, 172.

eesmärgiks olla välja ehitada ajastu moodsaim stiiliarhitektuuriline esindushoone, vaid tõeline maakodu, kus oli võimalik nautida elu lihtsamaid võlusi, kasvatada üles lapsi ja tegeleda vaimsete harrastustega. Võimalik, et arhitektuurialased küsimused ei olnud puidust mõisamajade kavandamisel mõisaomanikele aga niivõrd tähtsad ning suuremat rõhku panustati peahoone ümbruse haljastamisele. Aiakunstile kui aadli seas levinud hobile viitavad ka täna Eesti raamatukogudes paiknevad aia- ja pargikunstialased väljaanded, millest populaarseim oli arvatavasti Christian Cay Lorenz Hirschfeldti viieosaline „Theorie der Gartenkunst“ – autorile olevat isegi olnud tänase Läti aladele jääva Incukalnsi mõisasüdame lähedale metsa püstitatud ka isegi väike pargimonument.¹⁵⁹

3.3.3.4.1 August Wilhelm Hupeli „Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten“ (1796)

Omamoodi huvitava väljenduse leidsid ajastu moodsaimad ideed August Wilhelm Hupeli majanduskäsiraamatus „Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten, darinn zugleich Ergänzungen zu Fischers Landwirtschaftsbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden“, kus ta võttis ehitusteema eraldi käsitlemise alla. Valgustatud mehena polnud kunsti- ja arhitektuuriteemad Hupelile kuidagimoodi võõrad: teadaolevalt oli ta oma Põltsamaa lugemisklubisse eranditult tellinud kõige uuemat kirjandust Baltimaade kõige rikkalikuma kirjandusega varustatud raamatupoest, mis kuulus saksa raamatukaupmehele Johann Friedrich Hartknochile (1740-1789). Kuigi Hupeli omanduses olevate raamatute nimekiri on tänaseks hävinenud, on teada, et tema lugemisklubis loetavate teoste hulka kuulus näiteks Johann Georg Sulzeri (1720-1779) neljaköiteline „Allgemeine Theorie der schönen Künste“ (1771-1774),¹⁶⁰ mis oli esimene saksakeelne kunstialane entsüklopeediline teos, kus käsitleti lisaks teistele teemadele ka arhitektuurialaseid küsimusi.¹⁶¹

Kuigi majanduskäsiraamatu sihtgrupiks olid põllumajanduses väheste kogemustega mõisnikud ja mõisavalitsejad, ei esitanud raamat siiski uusi arhitektuurilisi kontseptsioone, vaid rõhutas peamiselt uute ehitustehnikate ja -võtete omaksvõttu, mis pidid ennekõike aitama pikendada mõisasüdamesse püstitavate ehitiste eluiga.¹⁶² Samal põhjusel soovitas ta ka ehitisi iga aasta

¹⁵⁹ Lancmanis, „V. Architecture. 1780-1840“, 203.

¹⁶⁰ Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737 – 1819*, 131.

¹⁶¹ Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, 188.

¹⁶² Kommentaar kehtib sisuliselt ka majandusalaste nõuannete kohta, mille osas on Indrek Jürjo esile toonud, et need jäid pigem Johann Bernhard von Fisheri 1753. aastal ilmunud majanduskäsiraamatuga seotuks. Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737-1818*, 193.

remontida, kuna tema sõnul oli hoonete unarusse jätmine üks suuremaid vigu, mida oli võimalik mõisahoonete juures teha.¹⁶³ Arvatavasti ei ilmunud kõik ideed aga Hupeli enda sulest, kuna raamatus esile toodud mõtted sarnanevad väga suures osas tema lähedase tuttava Wilhelm Christian Friebe poolt „Der nordischen Miscellaneen“ ilmunud artiklile „Haben die Gründe, welche den hölzernen Gebäuden in unseren nordischen Gegenden noch immer die meisten Liebhaber verschaffen ein hinnlängliches Gewicht?“. Võrreldes Hupeliga oli Friebe kindlasti ka ehitusteemaga üleüldiselt paremini kursis, kuna mõned aastad hiljem sai temast sekretär Liivimaa Üldkasulikus ja Ökonoomilises Seltsis (*Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*), mis asus 19. sajandi alguses tutvustama ehitustegevusega seotud ideid ka omaenda perioodiliselt ilmuvates väljaannetes.¹⁶⁴

Kõikvõimalikest ehitusmaterjalidest soovitas Hupel peamiselt kasutada kive või savitelliseid, kuna need mitte üksnes ei lasknud püstitada ilusat ehitist, vaid ka vastupidavamat elumaja, mida oli võimalik parandada oma lastele ja lastelastele. Puidust eluhoonete ehitamist tuli tema sõnul seetõttu pigem vältida, ent neil, kes seda siiski teha soovisid, tuli pöörata olulist tähelepanu kõrge vundamendi ehitamisele. Seinahitusmaterjalist olenemata pidas ta aga veelgi olulisemaks keldrite võlvimist ning õhuavade rajamist, mis pidid aitama kaasa hoone niiskussisalduse vähenemisele ja seeläbi tervislikuma ehitise kujunemisele. Samal põhjusel soovitas Hupel ka viia majandusruumid maa alt mujale, kuna pidev rõskus võis tekitada seal pidevalt ringi toimetavates inimestes hiljem endast märku andvaid haigusi.¹⁶⁵

Katusematerjalidena soovitas autor pilliroo ja õled välja vahetada puitlaastude ja katusekividega, millest viimast pidas ta siiski puitmajadele oma raskuse tõttu sobimatuks. Neis mõisates, kus plaaniti ehitisi aga katta rookatusega, soovitas ta ehitistele ilmastikutingimustele vastu pidamise suurendamiseks lisada sammalt või katta katusematerjal savikihi. Ilusaks tegid tema sõnul ehitised ka raud- või vaseplaadid, ehkki ta pidi siiski nentima, et oma kalliduse tõttu ei saa neid siiski kõikidele mõisaomanikele soovitada. Katuse kuju pidi Hupeli arvates olema aga põhjamaiste ilmastikutingimuste tõttu järsu kaldenurgaga ja kõrge, ent võrreldes

¹⁶³ Hupel, *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten*, 193.

¹⁶⁴ Epi Tohvri, "Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest", *Eestimaa puitarhitektuur*, Eesti Arhitektuurimuuseumi näituse kataloog, toim. Karin Hallas (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999), lk 73-112, 75.

¹⁶⁵ Hupel, *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten*, 197-8, 205-208.

oma saksa arhitektuuriteoreetikute kaasaegsetega mansardkatuseid ta aga siinsetele ehitistele siiski ei soovitanud.¹⁶⁶

Ehkki küll August Wilhelm Hupeli käsiraamat oli keskmisele tsiviilteenistuses aadlile tunduvalt kättesaadavam kui välismaalt ostetud raamatud ja foolioköited, võidi tema soovitustega arvatavasti arvestada vaid 18. sajandi lõpuveerandil hoogustunud kõrval- ja karjamõisatesse püstitatud ehitiste osas,¹⁶⁷ kuna suurem osa samal ajal püstitatud puidust härrastemajadest järgisid juba teoses esile toodud põhimõtteid.

3.3.3.5 Aleksander I valitsusajal kehtestatud tüüpfassaadid

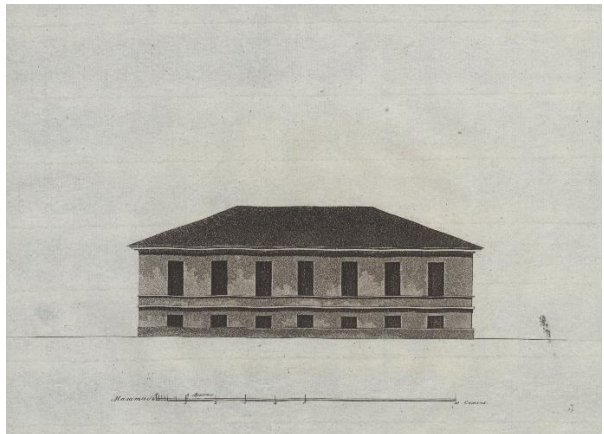
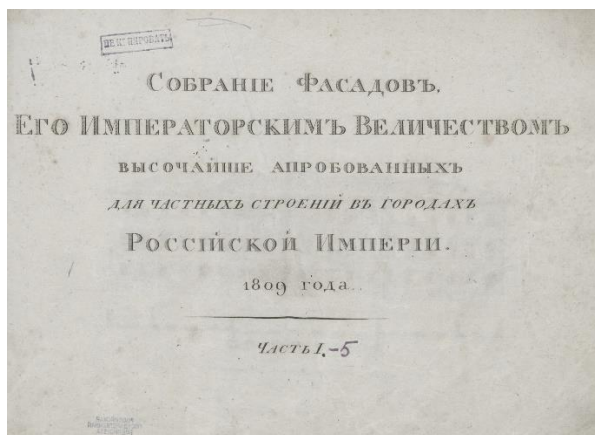
Nii nagu käesoleva uurimistöös sissejuhatavas peatükis mainitud, on kunsti- ja arhitektuuriajaloolaste seas Eestimaa mõisaarhitektuurist rääkides korduvalt esile toodud, et vaadeldaval ajaperioodil võisid kohalikku mõisaehitust mõjutada tsaar Aleksander I valitsusajal loodud näidiskataloogid, mille eesmärgiks oli sarnaselt Katariina II ja Peeter I ajal loodud kavanditele ühesuguse väljanägemisega ehitiste eesmärgiks parandada linnade esteetilist muljet. Uuenduslikuna kõlas aga 19. sajandi alguses loodud näidiste juures prantsuse arhitekti Claude Nicolas Ledoux' poolt kirjutises „*L'Architecture Consideree sous le Rapport de l'Art des Moeurs et de la Legislation*“ (1804) sõnastatud sotsiaalutoopiline idee, mille kohaselt oli sarnaste arhitektuurivormide rakendamise abil võimalik saavutada diferentseeritud ühiskonnas võrdsus ja eetiline kooselu ning nii ei vastanud Aleksander I valitsusajal valminud näidisjoonised enam ka sotsiaalset hierarhiat, vaid olid seisuslike ettekirjutusteta ning esitatud juhuslikus järjekorras, et luua linnaelanikus mulje tema osalusest ja rollist vaba ühiskonna kujundamisel.¹⁶⁸ Šoti päritolu William Hastie (1753-1832), šveitslasest Luigi Rusca (1762-1822) ja Vassili Stassovi (1769-1848), käe all ilmusid ajaperioodil 1809-18 viis kogumikku,¹⁶⁹ milles paiknevate joonistuste puhul oli peamiselt kasutatud kolmnurkfrontooniga risaliiti või katuseharjast kõrgemale küündivat portikust, hammaskarniise, simsse, nurgarustikat ja petikaknaid, mis kõik vastasid klassitsismiajastu tüüpilisematele ehituslikele lahendustele.

¹⁶⁶ Hupel, *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten*, 203-8.

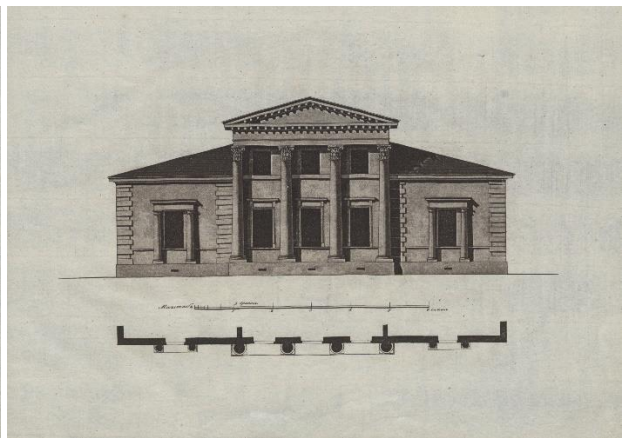
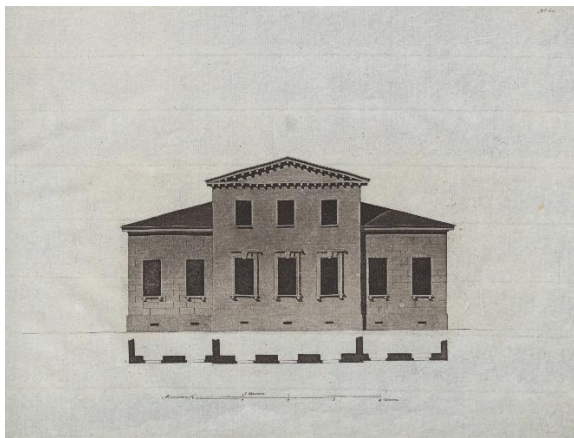
¹⁶⁷ Rosenberg, „Mõisate arv ja liigid XIII sajandist XX sajandi alguseni“, 28.

¹⁶⁸ Tohvri, *Valgustusajastu ideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 207.

¹⁶⁹ Samas, 209.

Tüüpfassaadide näidiskataloogi esimese osa (1809) tiitelleht ja ehitusjoonis nr 23

Tüüpfassaadide näidiskogumiku teise köite (1809) ehitusjoonised nr 60 ja 55

Kõikides näidiskogumikes esile toodud näidetest võib puidust mõisamajadega võrreldes esimesel vaatlusel esile tuua esimese osa ehitusjoonist nr. 23, mis kujutab endast madalat ühekorruselist elamut ning teises köites paiknevad ehitusjooniseid nr. 60 ja 55, mida ilmestavad keskteljel seinapinnast kergelt eenduvad risaliidid, mis on viimase näite puhul lahendatud kolossaalorderis komposiitorderiga sammastega, mis toetavad hoone katuseharjast kõrgemale ulatuvat kolmnurkfrontooni. Kuna aga tüüpfassaadidele omased ehituslikud elemendid olid aga sarnased enamikule 19. sajandi alguses püstitatud hoonetele, on keeruline neid aadelkonna mõisaehitusega sobituma panna ennekoike põhjusel, et nende eeskujudena kasutamist üritati ka siinses linnaehituses võimaluse korral pigem vältida.¹⁷⁰ Enim sarnanes ehitusjoonisele nr.

¹⁷⁰ Tallinnas olevat 1811. aastal ehitatud vaid 3 hoonet, Peterburis oli tüüpfassaadide järgi samal aastal ehitatud 346 hoonet. Arvatavasti võis selle põhjuseks olla pigem praktilised kaalutlused: keeruline oli ehitada keskaegsetele kitsastele kruntidele. Võimalik, et tegemist oli ka lihtsalt vastuoluga. Juhan Maiste, „Kubermangulinn Tallinn“, *Eesti Kunsti Ajalugu. 3. 1770-1840*, toim. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), lk 347-390, 351. Tartus oli aga lugu teistsugune: tüüpfassaadide järgi olevat 19. sajandi alguses olnud ehitatud iga kolmas maja. Tohvri, *Valgustusajastu ideede mõju Tartu arhitektuurile 19. sajandi alguses*, 232.

55 Stackelbergidele kuulunud Tüksamäe mõisa härrastemaja, ent keskrisaliidi asemel oli ehitis liigendatud põhikorrusele ristuva hooneosaga, mille esifassaadi keskmes paiknes jõuliselt eenduv sammasportikus. Samamoodi oli hoone teise korruse aknad teise korruse akendega ühesuurused ning kelpkatuse asemel oli hoone kaetud madala viilkatusega. Keiserliku ukaasi kohaselt polnud aadlike maamajade ehitusse tarvis sekkuda¹⁷¹ ning võrdlusel eeskujujoonistega tundub, et näidiskataloogide kättesaadavusest hoolimata neid ka vabatahtlikult ei kasutatud.

¹⁷¹ Epi Tohvri, „Ühest sotsiaaltoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel“, Klassika ja klassitsism, nr. 36/37 (2003), lk 32-51, 42.

Kokkuvõte ja järeldused

Kunsti- ja arhitektuuriajaloolase Heinz Pirangi sõnul on iga piirkonna arhitektuurilised monumendid selle piirkonna keerulise poliitilise ja kultuurilise ajaloo peegeldaja ning mõisad aga baltlikkuse kõige iseloomulikumaks tunnusjooneks.¹⁷² Sellele väitele on mõisaarhitektuuri pea järgnev saja-aastane uurimislugu lisanud mitmeid uusi aspekte ja teemaarendusi, mille käigus on antud ülevaade Eesti ja laiemalt Baltimaade – tänase Eesti ja Läti ala – mõisaarhitektuuri kujunemisloost, üldistest karakterjoontest ning paljudest üksikansamblitest. Iga järgnev aastakümnen ja uurijaspõlvkond on toonud esile uusi olulisi fakte, läbi mille on muutunud rikkalikumaks arusaamad siinses ehituspärandis olulist rolli mänginud teema ulatustest ja täiendustest.

Puitarhitektuur sealjuures on jäänud nii mõneski mõttes seni uurijate tähelepanu alt välja, ent sellegipoolest on tegemist olulise aspektiga siinse maa ja rahva kultuuriloos. Teemale uut tähelepanu pöörates on käesolevas magistritöös jõutud uute tulemuste ja järeldusteni, mille olulisimaks tulemuseks on puidu kui regiooni ajaloos olulise ehitusliku substantsi suur osakaal ja tähtsus siinsete vaimsete hoiakute, mentaliteedi ja füüsilise substantsi kujundajana, mis sellisena taaskord rõhutab siinse kultuuri rolli vahendaja ida ja lääne vahel,¹⁷³ millele on omane omaenda identiteet, arenguloogika ja vormikultuur.

Puitarhitektuuris avaldub vahepealne positsioon aga eriti markantselt: tegemist on sulamiga mitmetest esteetilisest ja arhitektuuriajaloolistest impulssidest, mille puhul on terve mõisaehitusliku kõrgaja võimalik vaadelda stiili- ja talurahvaarhitektuurile iseloomulike ehitusvõtete ja elementide omavahelist mängu, kuhu andsid aegade jooksul oma panuse nii võõrsilt saabunud kui kohapealse väljaõppega meistermehed, kes kujundasid sümbioosi, mille kirjeldamine ja analüüsimine on olnud ka uurimuse peamiseks eesmärgiks, võimaldades uuesti mõtestada, täpsustada ja nii mõnelgi puhul ümber defineerida mitmeid varasemaid kunstiajalookirjutuses puitarhitektuuriga seotud arusaamu. Nii nagu tõestab rida näiteid 18. sajandi algusest, olid vaid vähesed Põhjasõja järgsed mõisamajad väikesed ehitised, mis sarnanesid juba Gustav Ränki poolt seni ainsas puitmõisaalases monograafias „Die älteren Herrenhöfe in Estland“ kirjeldatutele ning enamik neist oli kasvanud gabariitidelt juba tunduvalt suuremaks. Valitsejate poolt annetatud aladel võis lisaks leida juba sajandi esimestest kümnenditest lopsakale barokkstiilile ehk nn hollandi hilisele manerismile omaseid lahendusi,

¹⁷² Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Die älteste Zeit bis um 1750*, 7, 15.

¹⁷³ Plath, „Heimat: Rethinking Baltic German Spaces of Belonging”, 69.

mille kõrvale hakkasid järjest enam ilmuma ka teisi mõisamaju, mis olid muutunud nii ehitustehnikalt kui detailidelt.

Uus periood puidust mõisamajade ehitusloos sai alguse 18. sajandi lõpukümnenditel, kattudes sellisena mõisaarhitektuuri üldise arengulooga. Moes oleva barokkstiili mõjul kasvasid ehitised oma mahtudelt ning võtsid üle kõrgarhitektuurist tulenevaid ideid, mis jõudsid kohalikku kultuuriruumi nii võõrsilt saabunud meistrite kui osaliselt arhitektuurialase kirjanduse leviku vahendusel. Nii nagu sissejuhatuses mainitud, on tegemist teemaga, millele on kunstiajalookirjutuses senimaani pööratud tähelepanu vaid riivamisi ning enamjaolt seostes konkreetsete näidetega. Ehkki arhitektuurialaste raamatute sügavam ja täpsem analüüs seisab suuresti alles ees, on käesoleva magistritöö üheks olulisemaks panuseks nende üldiste põhimõtete esiletoomine ning tutvustamine eestikeelsele lugejaskonnale.

Nii mõneski mõttes on antud uurimistöö kokkuvõtteks ja omamoodi vahearuandeks järgnevatele teadustöödele, mis eeldavad lisaks ehituskäsiraamatute analüüsi kõrval laiaulatuslikumate allikmaterjalide kaasamist, mille puhul võiks taaskord esile tõsta isiku- ja mõisafonde, revisjone, kohtutoimikuid ja teisi materjale. Kui käesolevale uurimistööle pakkus olulist lisa Eestimaa kubermangu maamõõtja Samuel Dobermanni materjalide läbitöötamine Eesti Ajaloomuuseumis, siis teema kui terviku osas tasuks edaspidiselt analüüsida Eesti Ajalooarhiivis paiknevat sarnast arhiivallikat, mis võimaldaks teha järeldusi ka tänase Lõuna-Eesti aladele jäänud mõisahoonete osas. Omaette küsimuseks on mõisaomaniku kui ehituspatrooni roll ehitustööde kavandamisel ja suunamisel, mis eeldab teema veelkordset käsitlemist.

Uued järeldused puidu kui baltisaksa aadli poolt elamuehituses laialdaselt kasutatud ehitusmaterjali osas ajendavad mõistagi uurima nii selle osakaalu kui ehituslikku ilmet ka naabermaades ning seda ennekõike Läti aladel, mille side Eestiga ulatub läbi kogu kolonisatsiooniperioodi, võimaldades kaht täna rahvusriikidena eristatud ala käsitleda ühe ja sellesama poliitilise ja kultuurilise regioonina, millele iseloomuliku visuaalse keele sees võib eristada erinevaid regionaalseid eripärasid. Omaette küsimusena tõusevad esile sidemed Soome ja osaliselt ka Rootsiga, mille seosed metsa ja puiduga on läbi sajandite kujundanud sealse etnokultuuri põhijooni. Ennekõike ei tohi aga unustada Baltimaade seotust laiema kultuuri- ja arhitektuuripildiga, mis on aegade jooksul tähendanud pidevat kultuurivahetust nii Saksa ja Preisi alade ning Kesk-Euroopa ja teiselt poolt Venemaaga, kust balti aadel leidis nii isiklikke kontakte kui võimalikke arhitektuurilisi eeskujusid. Seega tõestab käesolev

magistritöö sarnaselt töö autori bakalaureusetööga, et tegemist väga suure potentsiaaliga uurimistöotemaga, millega pole üksnes võimalik edasi tegeleda siinmail, vaid ka luua koostööprojekte teiste uurijate ja rahvusvaheliste uurimiskeskuste või ülikoolidega.

Allikmaterjalid ja kasutatud kirjandus

Fotod

- Eesti Ajalooarhiiv, perekond zur Mühlenite kogu, *Vana-Pornuse rüütlimõis* (1880-1910)
- Eesti Ajalooarhiiv, fotode ja reproduktsioonide kollektsioon, *Lustivere mõisa hoone* (1910-20)
- Eesti Kunstimuuseum, graafikakogu, Sophie Julie von Ungern-Sternberg, *Põlula mõis* (1849)
- Eesti Rahva Muuseum, fotokogu 169, Gustav Münter, *Pagari mõisa peahoone* (1909)
- Eesti Rahva Muuseum, fotokogu 169, Gustav Münter, *Pagari mõisa peahoone otsafassaad* (1909)
- Eesti Rahva Muuseum, fotokogu 887, *Navesti mõisa härrastemaja*
- Eesti Rahva Muuseum, fotokogu 887, *Sõtke mõisa härrastemaja*
- Eesti Rahva Muuseum, fotokogu 887, *Türsamäe mõisa härrastemaja* (1937)
- Eesti Rahvusarhiiv, Kehra Tselluloositehase kogu, *Kehra mõisa härrastemaja* (1937-38)
- Eesti Vabaõhumuuseum, negatiivide kogu, Hanno Talving, *Käru mõisa vana härrastemaja* (1996)
- Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, postkaartide kogu, *Trükipilt. O.R.L. Ungern-Sternberg, Kõrgessaare mõis, äratõmme kliseest*
- Herderi Instituut, fotokogu, Friedrich Wolff-Lettin, *Rasina mõisa peahoone aiafassaad*
- Herderi Instituut, fotokogu, Friedrich Wolff-Lettin, *Rasina mõisamaja esikülg*
- Hiiumaa muuseumid, fotokogu, *Kõrgessaare mõis* (1937)
- Muinsuskaitseamet, Inventariseerimised, *Koonu mõisa peauks* (1976)
- Muinsuskaitseamet, Mõisate ülevaated (1976-78), *Ojasoo mõisa peahoone* (1965)
- Muinsuskaitseamet, Mõisate ülevaated (1976-78), *Jürsi mõisa peauks* (1974)
- Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Kavastu mõisa peahoone esikülg* (1960)
- Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Uue-Varbla peahoone* (1963)
- Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Penijõe mõisa peahoone* (1964)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Arbavere mõisa peahoone peauks* (1965)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Emumäe mõisa peahoone peauks* (1965)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Kavastu mõisa peahoone peauks* (1966)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Vana-Kirepi mõisa peahoone esikülg* (1967)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Keskvere mõisa peahoone otsvaade* (1969).

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Käända mõisa peahoone peaukse lukusulused* (1970)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Einmanni mõisa peahoone esikülg* (1971)

Muinsuskaitseamet, Veljo Ranniku fotokogu, *Käru mõisa valitsejamaja* (1971)

Muinsuskaitseamet, Jaan Vali fotokogu, *Vaeküla mõisa peahoone* (1991)

Tapa muuseumid, fotokogu, *Jootme mõisa härrastemaja*

Tartu Ülikooli Raamatukogu, graafikakogu, Georg Friedrich Schlater, *Raadi* (1830-40)

Tartu Ülikooli Raamatukogu, graafikakogu, Louis Höflinger, *Pühajärve* (1860)

Tartu Ülikooli Raamatukogu, Friedrich Wolff-Lettini fotokogu, *Jootme mõisamaja otsafassaad* (1923)

Virumaa muuseumid, fotokogu, *Kaarli mõisahoone* (1900-1920)

Võrumaa Muuseum, fotokogu, *Tilsi mõisa härrastemaja* (1889-1910)

Arhiiviallikad

AM.70.1.2-5, Samuel Dobermann, *Topographische Nachrichten von Ehistland* (1797-99).

AM.70.1.2-5, Gea Troska, *Miks koostas S. Dobermann käsikirja „Topographische Nachrichten von Esthland“? Lisandeid eesti kartograafia ajaloole* (1976).

EAA.F.5309.N3.S166, Endel Varep, „L.A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloos. Ettekanne Loodusuurijate Seltsis Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures 15. veebruaril 1955“, *Loodusuurijate selts Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures. Teaduslike tööde käsikirjad (üldkoosoleku ettekanne)*, köide nr. 2 (1955).

ERA.T-76.1.815, Helmi Üprus, *Kolga loss. Ajalooline õiend* (1956).

ERA.T-76.1.1454, Andres Lüüs, *Ajalooline õiend Välgita mõisahoonete Viljandi rajoonis* (1972).

ERA.T-76.1.3496, Riidaja mõisa ajalooline õiend (1978).

ERA.T-76.1.10728, Juhan Maiste, Ants Hein, *Eesti NSV mõisaarhitektuuri inventariseerimise koondaruanne* (1980).

ERA.T-76.1.10636, Marta Männisalu, *Paide rajoon. Esna mõisa ajalooline õiend* (1980).

ERA.T-76.1.11617, Harald Kadari, Kavastu mõisa ajalooline õiend (1986)

ERA.T-76.1.13254, Epp Kangilaski, *Komplekssed teaduslikud uuringud. Rapla maakond, Kuusiku mõisaansambel. Ajalooline õiend* (1992).

Esmane kirjandus

Theodor von Bernhardt, *Jugenderinnerungen* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1893).

dr. Bertram, *Baltische Skizzen oder fünfzig Jahre zurück. Drittes Bändchen* (Berlin: Duncker, 1857).

Elizabeth Eastlake, *Letters from the shores of Baltic* (London: Johan Murray, 1844).

Wilhelm Christian Friebe, „Haben die Gründe, welche den hölzernen Gebäuden in unseren nordischen Gegenden noch immer die meisten Liebhaber verschaffen ein hinlängliches Gewicht?“, *Der nordischen Mischellaneen*, nr. 26 (1791).

Nicolaus Goldmann, *Vollständige Anweisung Zu der Civil-Bau-Kunst: In welcher nicht nur die fünf Ordnunge, samt den dazu gehörigen Fenster-Gesimsen, Kämpfern, Geländer-Dokken, und Bilderstühlen, Auf eine neue und sonderbare leichte Art aufzureis*, toim. Leonhard Christoph Sturm (Braunschweig; bey Heinrich Kesslern, 1699).

David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen. Erster Theil* (Berlin: bei Friedrich Vieweg dem älteren, 1797).

David Gilly, *Handbuch der Land-Bau-Kunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschafts-Gebäude für angehende Cameral-Baumeister und Oeconomen. Zweiter Theil* (Berlin: bei Friedrich Vieweg dem älteren, 1798).

August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Teil 1* (Riga: J. F. Hartknoch, 1774).

August Wilhem Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Teil 2* (Riga: J. F. Hartknoch, 1777).

August Wilhelm Hupel, „Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack“, *Der nordischen Mischellaneen*, 14 (1787).

August Wilhelm Hupel, *Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten; darinn zugleich Ergänzungen zu Fischers Landwirtschaftsbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden* (Riga: J. F. Hartknoch, 1796).

Giacomo Leoni, *The Architecture of A. Palladio; Book the Second Containing the Designs of several Houses which he has Built either in Town, or in the Country. With Some other Designs of the Manner of Building amongst the Greeks and Romans* (London: 1715-20).

Johann Christoph Petri, *Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland, Theil 2* (Gotha: K. W. Ettinger, 1802).

Friedrich Christian Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige. Band 1. Welcher sie durch eine grosse Anzahl ganz verschiedener Pläne in den Stand setzt, die Einrichtung ihrer Wohngebäude selbst zu entwerfen, und ihnen alles lehrt, was sie for, Während und nach einem Bau zu wissen nöthig haben. Erster Abschnitt* (Gotha: Reyher, 1790).

Friedrich Christian Schmidt, *Der bürgerliche Baumeister, oder Versuch eines Unterrichts für Baulustige. Band 2. Welcher im 1. Abschnitt die Anlage der zwischen andern Häusern eingeschlossenen steinernen bürgerlichen Wohngebäude lehrt, und im 2. Abschnitt Pläne zu kleinern und grosse freystehenden Landhäusern liefert. Erster Abschnitt* (Gotha, Reyher, 1794).

Leonhard Christoph Sturm, *Erste Ausübung der vortrefflichen und vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst Nicolai Goldmanns* (Braunschweig: bey Heinrich Kesslern, 1699).

Sekundaarkirjandus

Monograafiad

James S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses* (London: Thames & Hudson, 1995).

Leon Battista Alberti, *I libri della famiglia*, toim. C. Grayson (Bari: Laterza, 1960).

Riin Alatalu, *Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986-2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis*, doktoritöö (Eesti Kunstiakadeemia, 2012).

Guido Beltrami jt, *Palladio and Northern Europe: books, travellers, architects* (Milan: SKIRA, 1999).

Howard Montagu Colvin, *Essays in English architectural history* (Yale: Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, 1999).

Ants Hein, *Palmse* (Tallinn: Hattorpe, 1996).

Ants Hein, *Viljandimaa mõisad* (Viljandi: Hattorpe, 1999).

Ants Hein, *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini* (Tallinn: Hattorpe, 2003).

Ants Hein, *Koluvere* (Tallinn: Hattorpe, 2009).

Ants Hein, *Eesti mõisad: 250 fotot aastaist 1860-1939* (Tallinn: Tänapäev, 2009).

Ants Hein, *Õisu. Ühe Liivimaa mõisa ajalugu ja arhitektuur* (Tallinn: Hattorpe, 2013).

Ants Hein, *Stenhus'id, arx'id, torne'd ... Eesti mõisaarhitektuuri vanim kihistus* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2016).

Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737-1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004).

Inderk Jürjo, *Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18. – 19. sajandil* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011).

Krista Kodres, *Esitledes iseend: tallinlane ja tema elamu varauusajal* (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014).

Kurmo Konsa, *Laulupidu ja verivorst: 21. sajandi vaade kultuuripärandile* (Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2014).

Hanno-Walter Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie: Von der Antike bis zur Gegenwart* (München, Beck, 1991).

Hanno-Walter Kruft, *A History of Architectural Theory From Vitruvius to the Present* (New York: Princeton Architectural Press, 2007).

Jüri Linnus, *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul* (Tallinn: Valgus, 1975).

Marlies Lammert, David Gilly. *Ein Baumeister des deutschen Klassizismus* (Akademie Verlag: Berlin, 1964).

Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710-1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000).

Juhan Maiste, *Архитектура и планировка усадебных ансамблей в Эстонии. 1710 – 1918*, diplomitöö (NSV Liidu Kunstiuurimise Keskinstituut, 1981).

Juhan Maiste, *Eestimaa mõisad* (Tallinn: Kunst, 1996).

Juhan Maiste, *Tuldud teed tagasi* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002).

Juhan Maiste, *Refuugium. Kodu Toomi varjus. Aadlipaleed Kiriku 2 ja 4. Toompea sajandeis* (Tallinn: Tallinna Raamatutrukikoda, 2018).

Juhan Maiste, *Anija mõisa ajalugu. Aadel ja talupoeg* (Anija: SA Anija Mõisa Haldus, 2020).

Erwin Panofsky, *Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* (New York; Evantson: Harper & Row, 1962).

Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Teil 1, Die älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1926).

Heinz Pirang, *Das baltische Herrenhaus. Teil 3, Die neuere Zeit 1850* (Riga: Jonck & Poliewsky, 1930).

Klaus Jan Philipp, *Um 1800: Architekturtheorie und Architekturkritik in Deutschland zwischen 1790 und 1810* (London: Edition Axel Menges, 1997).

Kadi Polli, *Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel*, doktoritöö (Tartu Ülikool, 2019).

Niina Raid, *Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist 19. sajandini* (Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, 1987).

Carl Wilhelm von Rosen, *Ehituskäsiraamat maaomanikele Eesti- ja Liivimaal* (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2016).

Gustav Ränk, *Saaremaa taluehitised: etnograafiline uurimus. I. Ehitiste üksikosad, elamu ja kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939).

Gustav Ränk, *Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland* (Stockholm: Norstedt, 1971).

Erik Thomson, *Korps. Ein Herrenhof in Estland im Wandel der Zeiten* (Lüneburg, Nordostdeutsches Kulturwerk, 1986).

Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikeelele 19. sajandi alguses*, doktoritöö (Tartu Ülikool, 2009).

Voldemar Vaga, *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland* (Tartu: Druck von C. Mattiesen, 1931).

Ants Viires, *Eesti rahvapärane puutööndus. Ajalooline ülevaade* (Tallinn: Iloprint, 2006).

Seppo Zetterberg, *Eesti ajalugu* (Tallinn: Tänapäev, 2011).

Artiklid

Louis Cellauro ja Gilbert Richaud, „Thomas Jefferson and Francois Cointereaux, Professor of Rural Architecture in Revolutionary Paris”, *Architectural History*, vol. 48 (2005).

Louis Cellauro ja Gilbert Richaud, „Francois Cointereaux's Ecole d'Architecture Rurale (1790-91) and its Influence in Europe and the Colonies“, *Architectural History*, vol. 49 (2006).

Jeroen Goudeau, „A Northern Scamozzi: Nicolaus Goldmann and the Universal Theory of Architecture“, *Annali di architettura*, nr. 18-19 (2006-7).

Ants Hein, „Rootsiaegne mõisaarhitektuur Eestis: hinnanguid ja ümberhinnanguid“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr. 9 (1998).

Ants Hein, „Albu. Lisandeid ühe 18. sajandi mõisamaja portreele“, *Kunst.ee*, nr. 1 (2004).

Ants Hein, „Jälgimäe mõis enne Glehne“, *Jälgimäe-Pääsküla-Nõmme. Ajaloolisi materjale. Artiklite kogumik* (Saku: Rebellis, 2009).

Ants Hein, „Mõisaarhitektuur Rootsi ajal“, *Eesti kunsti ajalugu*, 2. 1520-1770, toim. Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Ants Hein, „Kõltsu – talvine roos“, *Pööning*, nr. 4 (2019).

Ants Hein, „Mõisaarhitektuur 19. sajandi keskpaigas ja teisel poolel“, *Eesti kunsti ajalugu*. 4. 1840-1880, toim. Krista Kodres (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2020).

Ants Hein, „Jacob Stael von Holstein and the Development of Palladianism in Estonian Architecture in the 17th Century“, *Sten Karling and Baltic Art History* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999).

Kristina Jõekalda, „Võõra pärandiga leppimine ja lepitamine. 1920. – 1930. aastate debatid ajaloolise arhitektuuri väärtuste ja kaitse üle“, *Maastik ja mälu. Pärandilooma arenguhooni Eestis*, toim. Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014).

Indrek Jürjo, „The Book Trade in Tallinn During the Century of Enlightenment“, *Tuna. Past. Special Issue on the History of Estonia* (2009)

Jaan Kahk, Evald Öpik, „Mõisate välisilme ja mõisnike elulaad“ *Eesti talurahva ajalugu*. 1. kd (Tallinn: Olion, 1991).

Krista Kodres, „Kõneleva arhitektuuri ideest“, *Akadeemia*, nr. 8 (1999).

Mihkel Koppel, Rita Peirumaa, Indrek Raudne, „Kotlandi mõisahäärberi ärkamine“, *Muinsuskaitseamet aastaraamat* (2014).

Imants Lancmanis, „V. Architecture. 1780-1840“, *Art History of Latvia. III (1780-1840)*, toim. Eduards Klavinš (Riga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art, 2019).

Mati Laur, „Mõis ja talu“, *Eesti ajalugu*. IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2003).

Michael Lissok, „Progressivaim ja tehnika. Im Geiste des Fortschritts und der Technik“, *Johann Wilhelm Krause 1757-1828. Kataloog 2: Arhitektina Liivimaal* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002).

Art Leete, Ülo Tedre, Ülo Valk ja Ants Viires, „Uurimislugu“, *Eesti rahvakultuur* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008).

Juhan Maiste, „Andrea Palladio ja palladionism Eesti 18. sajandi mõisaarhitektuuris“, *Ehituskunst*, nr. 4 (1984).

Juhan Maiste, „Kas härrastemaja või häärber?“, *Keel ja Kirjandus*, nr. 3 (1987).

Juhan Maiste, „Johann Wilhelm Krause ja ajastu arhitektuuripilt“, Tuldud teed tagasi (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2002).

Juhan Maiste, „Mõisaarhitektuur valgustusajastu valguses“, Eesti kunsti ajalugu, 3. 1770-1840, toim. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

Juhan Maiste, „Balti mõisapanteon“, Eesti kunsti ajalugu, 3. 1770-1840, toim. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

Juhan Maiste, „Kubermangulinn Tallinn“, Eesti Kunsti Ajalugu, 3. 1770-1840, toim. Juhan Maiste (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017).

Juhan Maiste, „The Concept of Russian Architecture in the Baltic Provinces Between the Great Northern War and the Cosmopolitanism of the 19th Century“, *Baltic Journal of Art History*, nr. 17 (2019).

Juhan Maiste, „Hiiu-Suuremõisa and Kolga. Two Manor Ensembles of the De la Gardie and Stenbock Families in the Mirror of the 17th – 18th Century Noble Culture“, *Baltic Journal of Art History*, nr. 22 (2022).

Joosep Metslang, „Kes oli C. von Rosen?“, Ehituskäsiraamat maaomanikele Eesti- ja Liivimaal (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2016).

Hella Moorits, „Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi perioodilistest väljaannetest aastail 1802-1839“, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet 200, toim. Sirje Kivimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1992).

Karola Mursu, „Mitme põlvkonna kodu – Uue-Varbla mõis“, *Pööning*, nr. 1 (2020).

Karola Mursu, „Ood möödunud aegadele – Keskvere mõis“, *Pööning*, nr. 2 (2020)

Ulrike Plath, „Rändrahnud ja majaisandad“, *Vikerkaar*, nr. 7-8 (2008).

Ulrike Plath, „Heimat: Rethinking Baltic German Spaces of Belonging“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr. 3-4 (2014).

Ulrike Plath, „Vaikus „majas“. Majaisand, valitseja ja kultuurideülene ühiselu Baltimaade ökonoomilises kirjanduses 1750-1850“, *Autogenees ja ülekanne: Moodsa kultuuri kujunemine Eestis* (Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2014).

Elis Pärn, „Puitmõis – Eesti mõisaarhitektuuri avastamata saladus“, *Pööning*, nr. 4 (2019).

Nele Rent, „Illuste mõisa peahoone katuse restaureerimine“, *Muinsuskaitseameti aastaraamat* (2016).

Tiit Rosenberg, „Mõisate arv ja liigid XIII sajandist XX sajandi alguseni“, *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 1994).

Heldur Sander, „Esna mõis ja park“, *Eesti Loodus*, nr. 3 (2009).

Lii Sammler, „Järvamaa kauneim puithäärber“, *Maakodu* (2007).

Lii Sammler, „Noorpaaride mõis Vao“, *Maakodu* (2009).

Ülle Tarkiaienien, „Asustus ja rahvastik“, *Eesti ajalugu. III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

Arvo Tering, „Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekut Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel“, *Separat. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Muinasaja loojangust omariikluse läveni*, koost. Andres Andresen (Tartu: Greif, 2001).

Epi Tohvri, „Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi vahetusel“, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr. 1-2 (2008).

Epi Tohvri, „Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel“, *Klassika ja klassitsism*, nr. 36/37 (2003).

Gea Troska, „Mulgimaa suurtalu häärber“, *Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957-1972* (Tallinn: Valgus, 1976).

Gea Troska ja Ants Viires, „Ehitised ja taluõued“, *Eesti rahvakultuur* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008).

Elle Vunder, „Kutseline käsitöö“, *Eesti rahvakultuur* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008).

Artur Ümar, Jüri Irik, „Kõltsu mõis“, *Muinsuskaitseameti aastaraamat* (2010).

Helmi Üprus, „Hoolikamalt suhtuda pargikunsti“, *Sirp ja Vasar* (1958).

Helmi Üprus, „Millest kõnelevad mõisaansamblid“, *Rahva Hääl* (1965)

Helmi Üprus, „IV. Eesti ala lülitumine Vene keisririigi koosseisu. Barokkstiil. XVIII sajandi algusest kuni 80-ndate aastateni. Ehitismälestised“, *Eesti arhitektuuri ajalugu, peatoim. Harald Arman* (Tallinn: Eesti Raamat, 1965).

Helmi Üprus, „V. Klassitsism XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani. XVIII sajandi lõpu ehitismälestised“, Eesti arhitektuuri ajalugu, peatoim. Harald Arman (Tallinn: Eesti Raamat, 1965).

Helmi Üprus, „Mõisaarhitektuuri uurimisest“, *Ehitus ja Arhitektuur*, nr. 2 (1978).

Jürgen Zimmer, „Nicolaus Goldmann and Leonhard Christoph Sturm“, *Architectural Theory from the Renaissance to the Present. 89 Essays on 117 Treatises* (Köln: Taschen, 2003).

Näitusekataloogid ja bakalaureusetööd

Elis Pärn, *Puitmõisad Põhja-Eestis 18. sajandist 20. sajandi alguseni*, bakalaureusetöö (Tartu Ülikool, 2018).

Maria Sigal, *Puitmõisad Lõuna-Eestis 18. – 20. sajandil*, bakalaureusetöö (Tartu Ülikool, 2018).

Maria Silla, *Puitmõisad Eestis. Tüpoloogia, väärtused ja kaitse*, bakalaureusetöö (Eesti Kunstiakadeemia, 2010).

Epi Tohvri, „Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest“, *Eestimaa puitarhitektuur*, Eesti Arhitektuurimuuseumi näituse kataloog, toim. Karin Hallas (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999).

Internetiallikad

Ene Läkk, „Fredri Armand Tomps – muinsusmusikaalne arhitekt“, *Sirp* (13. 06. 2013), külastatud aadressil: <https://sirp.ee/s1-artiklid/arhitektuur/fredi-armand-tomps-muinsusmusikaalne-arhitekt/>.

Karlova mõisa peahoone, *Muinsuskaitseamet*, külastatud aadressil: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=7101>.

Antje Schumann, „Friedrich Christian Schmidt“, *German biography*, külastatud aadressil: https://www.deutsche-biographie.de/gnd11750467X.html?utm_source=pocket_mylist.

Summary

Estonian Wooden Manors During the Years 1700-1850: From Ethnological Heritage to Architecture of Styles

Architectural heritage of the Baltics is mostly known by its wide network of manor ensembles built all over Estonia and Latvia. Over the past century, dozens of books have appeared one after another, which by now have seemingly opened all the secrets of the manorial era, yet there is still one part that has been left out and has left the general knowledge of the region one sided.

Thanks to a thorough systematic research carried out in 2018 (Pärn & Sigal), it is now clear that wood as a building material made up almost half of still standing manor houses in the borders of Republic of Estonia at the beginning of the previous century. But currently the only monograph on the topic is written by ethnographer Gustav Ränk, who has published a study “Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland” (1971) about buildings that date back to the Swedish Era. The lack of research into the architecture from the 18-20th century has many reasons, which are mostly connected to the general historiography of the topic, yet wood as a building material was mostly left out of the history writing due to its connections to the vernacular architecture and more modest appearance. New changes were brought by the 1970s, when manorial era had turned to a more distant and romantic world, that sparked new interest in the local art historians, yet wooden manor houses as a topic did still not really attract new researchers.

This master’s thesis has turned its focus to the heyday of the manorial architecture and has touched upon the most general questions: how widespread was wood in the years 1700-1850 and what where the possible impulses that turned simple residences into the markers of high culture. According to the information gathered in the Governorate of Estonia by the land surveyor Samuel Dobermann, wood made up more than half of the buildings erected in the year of 1800, which means that in this period, wood was the most widespread material. The large percentage of wood is in some ways new information, that gives a new meaning to the Baltic German conservatism, that held close its tradition and ancestors.

In a way wooden manor houses of this time period can be called hybrids, that combine vernacular architecture with the history of styles, to which professional workers from foreign lands and local parishes gave its input. New glance into the architecture proves with several

examples that only a few of the manor houses built after the Great Northern War (1700-1721) were small manor houses that resembled the ones described by Ränk. On some of the lands that were donated by the sovereigns to local nobility were more noteworthy buildings built that already followed the late Dutch baroque with its mansard roofs and *avant-corps*, for example the manor house of Rasina (in German *Rassin*) that belonged to the Strömfeld family in the 1730s. A new period started in the middle of the 18th century, which meant that wooden manor houses grew in its size and took up more details and principles from the style history. New ideas were both introduced by new professional workers and architectural literature, that made its way into the Baltics from the 1770s. Since only a few architects, building masters (in German *Baumeister*) and carpenters (*Zimmerman*) have showed up in archival materials at this stage of research, it is possible that the landlord himself took up the position himself with the help of architectural handbooks that he either bought or studied in German universities or local bookshops.

The most widespread architectural handbooks at this time were by the mathematician Nikolaus Goldmann (1611-1665) and his commentator Leonhard Christoph Sturm (1669-1719), Friedrich Christian Schmidt (1755-1830) and the architect David Gilly (1748-1808), whose publications have not been thoroughly introduced in Estonian art history writing before. The ideas that these handbooks introduced were taken up in wooden architecture one way or another, yet the case-studies are still something that needs to be taken up in the nearest future.

New conclusions of wooden architecture in Estonia obviously spark interest into other regions as well, which mostly mean the current day Latvia, Finland, and Sweden. Not to be forgotten, the Baltics have always been connected to the German lands and Russia, which have also provided possible architectural influences. Therefore, it is clear that this topic has many possible research incentives, that requires collaboration with other researchers and universities, both in Estonia and abroad.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Elis Pärn,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Eestimaa puitmõisad aastail 1700-1850: etnoloogilisest pärandist stiiliarhitektuurini“, mille juhendaja on professor Juhan Maiste, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Elis Pärn

10. mai 2022